

Arbeidsnotater

T A T I S T I S K S E N T R A L B Y R Å

U t k a s t
(Bind I)

IB 70/1

15. september 1970

DEN OFFISIELLE STATISTIKKS HISTORIE

av

Signy Arctander

I n n h o l d

	Side
Bind I	
Fram til 1876	
Innledning	2
1. Statistikken under foreningen med Danmark - inntil 1814	6
2. Norsk offisiell statistikk 1814-1876	20
Bind II	
1876-1914	
1. 1876-1900	56
2. 1900-1914	75
Bind III	
1914-1945	
1. 1914-1920	98
2. 1920-1940	113
3. 1940-1945	142
(Bind IV	
Statistikken etter 2. verdenskrig - side 156)	

Hver tidsepoke er i store trekk bygd opp slik:

- Samfunnsforholdene og behovet for statistikk
- Statistikkproduksjonen og dens forskjellige deler
- Bruken av statistikk

BIND I

Fram til 1876

	Side
Innledning	2
1. Statistikken under foreningen med Danmark - inntil 1814 ...	6
a) T.H. Aschehoug: Statistiske studier over folkemengde og jordbruk i Norges landdistrikter i det syttende og attende århundre	6
b) Merkantilismen	7
c) Bergverk, kornmonopol, handel, skipsfart, fiske	8
d) Befolkningsstrukturen	10
e) Adolph Jensens utredning	11
f) Bank- og pengevesen	12
g) Befolknings- og helsestatistikk før 1814	13
h) Kriminalstatistikk	18
2. Norsk offisiell statistikk 1814-1876	20
a) Samfunnsforhold etter 1814	20
b) Statistikken før Byrået	22
c) Befolkningsstatistikk. Folketellinger 1815-1855	25
d) Folketellingene 1865 og 1875	27
e) Folkemengdens bevegelse	30
f) Utvandringen	30
g) Helsestatistikk	31
h) Jord- og skogbruk	35
i) Handel, skipsfart, bergverk, industri, fiskerier, løn- ninger, valg	39
j) Fattig-, retts-, undervisnings-, finans- og sparebank- statistikk	44
k) De første statistiske samleverker	48
(1. Jens Kraft, 2. A. Schweigaard, 3. M. Braun Tvethe, 4. Eilert Sundt, 5. Forløpere for Statis- tisk årbok)	

Fram til 1876

Innledning

I 1976 er det hundre år siden Statistisk Sentralbyrå ble grunnlagt. Ved kongelig resolusjon av 29. juni 1876 ble det bestemt at "Det Statistiske Kontor under Departementet for det Indre fra 1. juli samme år skulle utskilles fra samme og gå over til et selvstendig institutt med navnet Det statistiske Centralbureau". De undersøkelser som er utført og de statistiske publikasjoner som er utgitt av Statistisk Sentralbyrå i disse 100 år, viser det norske samfunns økonomiske og sosiale historie. Å gi en oversikt over den norske offisielle statistikkens utvikling er derfor en naturlig oppgave ved dette skille. Men da statistikken i oppgaver, omfang og metoder skifter med tidene, vil en slik utredning gi et variabelt bilde i de ulike tids-epoker. Men hver tidsepoke vil i store trekk måtte bygges opp slik:

- a) Samfunnsforholdene og behovet for statistikk
- b) Statistikkproduksjonen og dens forskjellige deler
- c) Bruken av statistikk.

Hovedtyngden av stoffet vil komme under b).

Som bakgrunn for Statistisk Sentralbyrås utvikling synes det rimelig å ta med statistikk fra tidligere tider under foreningen med Danmark og om en del statistikkens utvikling etter 1814. Det er også naturlig å ta med/statistikk som er utarbeidet utenfor Statistisk Sentralbyrå av andre institusjoner eller som engangsundersøkelser etter offentlig oppdrag. Også etter at statistikken etter hvert er blitt sentralisert i Statistisk Sentralbyrå blir flere grener utarbeidet utenfor Byrået. Skal en følge utviklingen på de ulike områder, ville det være kunstig bare å ta med statistikk utarbeidet i Byrået eller fra den tid bearbeidningen gikk over til Byrået, men hvor meget en skal ta med av statistikk utarbeidet utenfor Byrået må til en viss grad bero på skjønn,

Da Statistisk Sentralbyrå fylte 75 år ble det gitt ut samlet tre 25-årsmeldinger for tidsrommene 1876-1901, 1901-1926 og 1926-1951. I en kortfattet form gir disse de viktigste trekk av utviklingen i disse perioder, men statistikkens historie i Norge bør sette seg større mål: å følge statistikkens utvikling fra periode til periode på bakgrunn av samfunnsutviklingen og samtidig peke på framskrittene i de statistiske metoder på de ulike områder.

Der finnes mange forskjellige definisjoner av hva statistikk er. Statistikk betyr egentlig læren om staten. "En tallmessig systematisk skildring av samfunnet" er en mer dekkende definisjon. Statistikken skal tilfredsstillende samfunnets behov for kunnskaper på ulike områder til forskjellige tider. Forskjellen mellom statistikk i form av tabeller og statistikk som analyse viser seg i de første nordiske kontorers navn, f.eks. det dansk-norske tabellkontor, det svenske tabellverk. Også vårt første kontor hadde navnet Tabellverket. Den senere utvikling til analyse og forskning kommer inn i skildringen av historien. En skal her bare innledningsvis nevne en del av de faktorer som til forskjellige tider har satt sitt preg på statistikken.

Tidligere tiders samfunn hadde ikke særlig stort behov for statistikk verken på det offentlige eller private plan. Selve samfunnsstrukturen var i sin oppbygging meget enkel. Dessuten var innstillingen til økonomisk og sosialt fellesskap og ansvar annerledes enn i vår tid. Det var i folketallet og dets tilgang og avgang behovene for statistikk først meldte seg. Fyrstene hadde bruk for å vite tallet på sine undersåtter, folketallet gav uttrykk for deres styrke. Befolkningsstatistikken så man på som selve grunnlaget for samfunnsstatistikken, den økonomiske statistikk ble først senere lagt vekt på. Men ellers kan en i store trekk i statistikkens utvikling finne uttrykk for den skiftende ideologiske oppfatning. Under merkantilismen meldte behovet seg for oppgaver over de ulike næringer i det attende århundre. Under liberalismen i det nittende århundre var ikke behovene for statistikk særlig bevisste. Mot slutten av århundret våknet imidlertid den sosiale innstilling. Nye samfunnsforhold og nytt samfunnssyn skapte behov for statistikk ikke minst om sosiale forhold. Flere enkeltpersoner har vist vei og har satt preg på utviklingen. Nye lover og reformer førte til endringer eller til ny statistikk enten for å gi grunnlag for disse nye systemer eller for å vise virkningen av reformene. Men alvorlige brudd i samfunnslivet vil prege statistikken, kriger og andre samfunnskatastrofer, f.eks. i pengevesenet, økonomiske kriser, befolkningsmessige omveltninger på grunn av farsotter og uår. En har også til forskjellige tider måttet regne med uvilje mot utfylling av oppgaver - av skrekk for skattepålegg og for at statistikken skulle bli brukt mot menneskene selv. Disse fordommer er meget gamle¹⁾.

1) Jfr. Annen Samuels bok, kap. 24, om Kong Davids manntall (folkemønstring). David befaler "av lønnlig stolthet" Joab å telle folket. Senere erkjenner David sin synd og ydmyker seg for Herren og vil ta den straff Herren pålegger ham. Landet straffes med pest som dreper 70 000 mann.

Så lenge behovet for statistikk ikke var bevisst på ulike områder, var det vanskelig å få bevilget midler og få tilstrekkelig arbeidskraft. Med den ubetydelige arbeidskraft som sentralt stod til disposisjon, måtte meget av arbeidet utføres lokalt. Den desentraliserte bearbeiding gikk ut over ensartetheten og kontrollen. Som regel har en desentralisert bearbeiding vært vanlig ved begynnelsen av enhver ny statistikk. Etter hvert som sentralinstitusjonen ble bygget ut, ble det et viktig spørsmål å få arbeidet utført mest mulig sentralt eller iallfall etter en sentral plan. Derved skulle en sikre seg mot den feilkilde som ligger i en ulik oppfatning av spørsmålene. Den annen side av sentraliseringen, det å få samlet de statistiske arbeider, ble tidlig anerkjent i Norge og er stadig trengt mer igjennom selv om det i den første tid av Byråets virksomhet var meget arbeid som ble utført av andre institusjoner. Også i vår tid er det områder som bearbeides utenfor sentralinstitusjonen selv om en samling innen Byrådet prinsipielt er fastslått.

Med de primitive metoder statistikken ble bearbeidet etter den første tid, lot det seg ikke gjøre å få presset arbeidstiden ned. Det var først mot slutten av forrige århundre de tekniske framskritt - hullkortmaskinene - begynte i beskjeden målestokk. Men til tross for at Norge hvor ledelsen tidlig forstod betydningen av de tekniske framskritt for den statistiske bearbeiding tok det lang tid før denne utvikling trengte igjennom. I de siste 15 år av dette århundre er den store forandring i den maskinelle bearbeiding foregått med innføringen av de elektroniske maskiner. Dette har ført til en fullstendig omlegging av det statistiske arbeid, verken bearbeidingen eller metodene kan sammenliknes med tidligere tiders. Det gjelder imidlertid ikke bare statistikken, men alle grener av den vitenskapelige forskning.

Det lar seg vanskelig gjøre å dele framstillingen i bestemt avgrensede perioder, men en har prøvd å finne tidsrom som dels viser særpregede trekk i statistikkens utvikling, dels forandringer i samsfunnsstrukturen. Men for at framstillingen ikke skulle bli altfor oppstykket har en måttet bruke temmelig lange tidsperioder.

En skal i den første del ta med statistikken under foreningen med Danmark, dels fra danske og andre utenlandske statistiske kilder, dels beregninger for disse år foretatt av norske statistikere og historikere.

Deretter følger statistikkens utvikling i Norge fra 1814 til 1876.

Fram til 1865-årene er det naturlig å behandle Eilert Sundts arbeider. De bygger i stor utstrekning på offisiell statistikk og er av den største betydning for statistikkens videre utvikling i Norge. De har vært med å forme statistikken på flere områder, særlig befolknings- og sosialstatistikken.

I Statistisk Sentralbyrås første tid ble utbyggingen av statistikken stadig forbedret. I de tidligere år var "tabellkontoret" vesentlig opptatt med statistikk over handel og skipsfart, høstens og fiskerienes utbytte, fabrikker, nybygging av fartøyer, befolkningsstatistikk, kommunale utgifter og amtmennenes femårsberetninger. Siden kom nye områder til som fiskeristatistikk og kommunenes økonomiske forfatning. En rekke departementer utarbeidet i disse år statistikk på forskjellige områder.¹⁾ Interessen for å følge med i samfunnsutviklingen var våknet. Mot slutten av århundret ble der et omslag i samfunnssynet - det viser seg f.eks. i den endrede oppfatning av spørsmålet om barnearbeidet. De siste 10 år ble preget av de store sosialpolitiske undersøkelser. Fra 1900 til første verdenskrig ble statistikken preget av sosialstatistikken og de store næringstillinger.

I årene 1914-1920 er statistikken preget av Verdenskrigen og forsyningsvanskene, men der foregikk også utbygging av statistikk for næringslivet, f.eks. produksjonsstatistikk. Sosialstatistikken ble i dette tidsrom overført til Sosialdepartementet, men etter krigen ført tilbake til Byrådet.

Mellomkrigstiden var en periode med arbeidsløshet, økonomiske vansker, særlig i jordbruket, og store konflikter som satte dype spor. Men samtidig var der atskillige landevinninger på det økonomiske og sosialstatistiske område.

Okkupasjonsårene under annen verdenskrig var en unormal periode, men også med bestemte utbyggingsplaner, f.eks. for nasjonalregnskapsstatistikken.

Etterkrigstiden er den store samordnings- og omleggingstid - for de senere år preget av den maskinelle utvikling og av de nye metoder og problemstillinger.

1) Skolevesen, fattig-, kriminal-, skifte-, medisinal- og finansstatistikk og oppgaver over post-, telegraf- og jernbanevesen.

1. Statistikken under foreningen med Danmark - inntil 1814

I det attende århundre og før var der ingen fullstendige statistiske oppgaver, men atskillige opplysninger ble samlet inn og sendt til regjeringskontorene i København. Et eget kontor under Rentekammeret - det dansk-norske tabellkontor - ble opprettet ved kgl. res. av 31/5-1797. Der ble bearbeidet tabeller om folkemengdens bevegelse, handel og skipsfart, fabrikker og manufakturer, folketellinger m.v. I flere historiske oversikter finnes der på enkelte områder opplysninger langt tilbake f.eks. i Nathansons Historisk-Statistiske Fremstilling af Danmarks National- og Statshusholdning 1836 og Fredrik Thaarups Udførlig Vejledning til det Danske Monarkies Statistik, København 1812-1819. I det attende århundre var enevoldskongene meget interessert i å hjelpe opp industrien i Norge. Regjeringen deltok i fabrikkannlegg ved pengeunderstøttelser, men fram for alt ved privilegier og innførselsforbud.

- a) T.H. Aschehoug: Statistiske studier over folkemengde og jordbruk i Norges landdistrikter i det syttende og attende århundre

T.H. Aschehoug har i Statsøkonomisk Tidsskrift 1891 en avhandling¹⁾. Han skriver der i innledningen: "Om tilstanden i Norge ble der under de første danske enevoldskonger anstillet ikke få undersøkelser og indhentet adskillige statistiske oppgaver. Det synes som om disse konger og deres nærmeste medhjelpere have følt trang til at erholde nærmere kundskab om dette rige, hvilket de styrede, men som lå så fjernt fra regjeringens sæde og hvis forhold var så høist forskjellige fra dem kongerne og regjeringskollegierne kjendte best, nemlig Danmarks og hertugdømmenes."

De statistiske oppgaver ble i alminnelighet innhentet for et eller annet bestemt formåls skyld. Men de kan også ha det alminnelige formål - å tjene til opplysning. De viktigste oppgaver er her de fortegninger som ble opptatt i årene 1664-1666 og 1701, dels over menn over 12 år, dels over alle menn. Ved hjelp av disse lister er der

1) Se også Aschehoug: Om Norges folkemengde 1664-66 i Langes Tidsskrift for Videnskab og Litteratur II og Erik Pontoppidan: Forsøk på Norges Naturlige Historie 1752-53.

foretatt beregninger over folkemengden i 1665 ¹⁾ og 1701 ²⁾ og ved hjelp av kvegskattregnskapene over tallet av husdyr 1657 ³⁾.

Aschehoug har satt sammen en rekke opplysninger om Norges Jordbruk i de forskjellige landsdeler, hovedsakelig for årene 1665 og 1723 da der ble holdt matrikuleringsforretninger for hele riket med unntak av Finnmark. En rekke prisoppgaver som går langt tilbake i tiden er de såkalte kapitelstakster, en offentlig verdiansettelse av forskjellige slags kornvarer med hjemmel i Norsk Lov av 1687.

b) Merkantilismen

I det attende århundre innledet det danske monarki en økonomisk politikk som i hovedtrekkene - med en kortvarig avbrytelse under Struense-styret - ble fortsatt til opp imot århundreskiftet og hvis avvikling varte til langt inn i det nittende århundre. I sin utforming var den bestemt av tidens herskende merkantilistiske tenkesett. Det var J.H.E. Bernstorff som var lederen av industripolitikken og i sin oppfatning av økonomiske spørsmål var han helt behersket av merkantilismens ideer.

I Norge måtte man følge de samme linjer som i Danmark skjønt der var stor forskjell mellom Danmark og Norge i næringsliv og sosial struktur. Den overveiende del av befolkningen i Norge var ved århundreskiftet knyttet til jordbruk og skogbruk (83 %) og forholdene i de forskjellige landsdeler var svært ulike ⁴⁾. Norge var på den tid ingen

-
- 1) Lars Larsen Havstad: Mandtallet i Norge 1664-66, benyttet til Fremstilling af Aldersforholdene, Chr.a. 1875.
 - 2) Mandtallet i Norge 1701, Kri.a. 1887. Tallak Lindstøl - Oplysninger om Folkemængdens Bevægelse i Norge i det 16. og 17. århundre.
 - 3) Kvægskattregnskaberne er behandlet av dr. Ingvar Nielsen i Norsk historisk tidsskrift, første rekke, bind 3.
 - 4) I Norge i det nittende århundre, skriver sogneprest Lützw Holm i sin artikkel fra Østfinnmarkens natur- og folkeliv: Under Finnmarkens lidelses- og trengselsperiode i det 17. og 18. århundre med Bergens og Københavns ulykkelige handelsmonopol forarmedes og minskedes befolkningen. Se også Bidrag til en norsk befolkningsstatistikk 1882 hvor der er følgende sitat av professor Friis: "Aarsagen til Nordmannsbefolkningens avtagen i Finnmarken fra midten av det 16. århundre til slutningen av det 18. da landet var nær ved å bli ganske øde" er kjent nok - "Den lå i det monopoltyranni især Bergens kjøbmænd udøvede gennem privilegier som ble dem tilståede af den Danske Regjering."

økonomisk enhet. Trelastnæringen og skipsfarten hadde sitt sete på Østlandet og Sørlandet, mens Vestlandet og Nord-Norge hovedsakelig var avhengig av fiskeri som inntektskilde.

c) Bergverk, kornmonopol, handel, skipsfart, fiske

Bergverksdriften hadde især den merkantilistiske regjerings støtte. Næringsvei av større betydning ble den fra begynnelsen av det syttende århundre, men en del forsøk med å sette i gang gruvedrift skjedde alt før den tid - Kongsberg Sølvverk begynte i 1624, Røros Kobberverk i 1644.

I Statsøkonomisk Tidsskrift 1899 og 1900 har professor J.H.L. Vogt en utredning om Norges Bergverksdrift, et historisk tilbakeblikk og et innblikk i framtiden. I den første del, Norges Bergverksdrift indtil 1814 er samlet tilgjengelig statistisk materiale på dette område. Bergverksdriften har vært - skriver Vogt - en viktig løftestang til materiell og derigjennom også kulturell utvikling. Et jernmonopol ble opprettet i 1730¹⁾. De norske jernverkseiere sikret seg derved et meget betydelig avsetningsmarked i Danmark. Monopolet ble opphevet i 1797.

Kornmonopolet var en sak som vakte stor strid. Kornhandelen i det Søndenfjeldske Norge var monopolisert til fordel for det danske landbruksmarked²⁾. Det skulle sikre det danske jordbruk et fast marked, men det virket til å holde det østlandske næringsliv i stadig uro. Nødsårene 1781-83 gjorde slutt på det danske monopol, men det ble først opphevet i 1788.

Bergverksdriften var avhengig av brensel, det vil si de norske skoger. Bergverkene hadde rett til for en billig pris å få tvangsleveranse av trekull fra bondegårdene innenfor circumferencene, dvs. en viss omkrets fra verket. Og den viktigste industri- og utførselsvare var trelast. Dette førte tildels til rovdrift på skogene flere steder. Handelen med utlandet spilte en vesentlig rolle i landets økonomi. Alle stiftsamtmenn sendte innberetning om de norske produkter som kunne avsettes i Danmark. Handel var så å si en naturbestemt næring i et land som Norge hvor produksjonen av enkelte varer som trelast, fisk og visse gruveprodukter var større enn det som skulle til for å dekke behovet innenlands, mens landet var ute av stand til å produsere andre livsviktige

1) Det Norske Folks Liv og Historie 1770-1814. Sverre Steen: Som erstatning for Kornmonopolet lovte Kongen å sikre avsetningen av jern, trelast og andre norske varer.

2) Se bl.a. professor Albert Olsen: Danmark-Norge i det attende århundre.

varer. I Braun Tvethes statistikk er der oppgaver fra det attende århundre over handelsflåten, tollintradene m.v. og i Schweigaards statistikk utførlige oppgaver over trelastutførselen og utførselen av fiskeprodukter og detaljerte oppgaver over handelen og over det som fantes av industri, særlig bergverk.

Fisket har alltid vært av stor betydning. I løpet av det syttende århundre var Bergen på grunn av sin fiskehandel uten sammenlikning den første handelsstad i det dansk-norske monarki. (Braun Tvethe: Norges Statistik - Allerede for 250 år siden var Bergen på grunn av sin fiskehandel den første handelsstad i de 3 nordiske riker).

Utviklingen av Norges næringsliv fortsatte med økt styrke gjennom det attende århundre. Foruten jernverkene, sølvverket, kobberverkene, glassverkene og Modum Blåfarveverk (fra 1776) var det fram for alt trelasten og den handel denne gav grunnlag for som fikk den største innflytelse på landets økonomiske utvikling også ved at den bidrog til å fremme skipsfarten.

I Schweigaards statistikk oppgis tollintradenes beløp (etter Nathanson) fra midten av det attende århundre til:

I årene 1747 - 51	270 289 Rdlr.
" 1752 - 56	322 213 "
" 1757 - 61	348 142 "
" 1762 - 66	392 383 "
" 1767 - 71	409 088 "
" 1772 - 76	412 000 "
" 1777 - 81	461 747 "
" 1782 - 84	548 549 "
" 1785 - 89	563 697 "
" 1790 - 94	631 972 "
" 1795 - 99	655 046 "
" 1800 - 02	782 005 "
" 1803 - 05	1 015 523 "

Dette viser i hvilken grad handelen tiltok.

Tidsrommet fra begynnelsen av forrige århundres siste halvdel til krigens utbrudd i 1807 var de heldigste år Norges handel og skipsfart har hatt før rikets selvstendighet. Norge hadde store fordeler av nøytraliteten under den nordamerikanske krig (Schweigaard). Norges utførselsprodukter fikk høye priser og skipsfarten høye frakter.

Det var i kredittspørsmålet Norge fra begynnelsen av det attende århundre fram til 1814 sterkest fikk føle at det var er lydrike. Bankene i København gav ikke Norge noen prioritet når det gjaldt kreditt.

Den sosiale struktur i Danmark og Norge var meget forskjellig. I Norge var kapitalen mer desentralisert enn i Danmark¹⁾. Som følge av den herskende økonomiske politikk utviklet der seg et velhavende handelspatrisiat i de østlandske byer, mens skipsfart og fiskeeksport kom byene langs kysten og nordover til gode.

d) Befolkningsstrukturen

Den norske bonde bevarte sin frihet i langt større grad enn den danske selv om det tok lang tid før han gjorde bruk av den. Landbefolkningen i Danmark var i den største del av det attende århundre stavnsbundet. J.E. Sars' beregninger viser at den norske folkemengde har vært i stadig stigning - det attende århundre ikke unntatt. Dette stemmer ikke med hva enkelte danske forfattere som Troels Lund mener å kunne konstatere, at folkemengden både i Danmark og Norge sank i det syttende århundre. Men utviklingen i Norge kan ikke sammenliknes med Danmarks. Stavnsbåndets og de store godseieres trykk såvel som hevdvundne privilegier virket ødeleggende på den danske bondestand. Men i Norge steg tallet på eiendomsbesittende gårdbrukere. Krongodsene solgtes, godssamlinger oppløstes og gårdene ble utstykket. Skipsfarten, trelasten og fiskeriene gjorde sitt til å øke velstanden. (Se Tallak Lindstøl: Mandtallet i Norge 1701). Norge var et bondeland. Over 90 % av befolkningen bodde i bygdene, men bøndene hadde ennå ingen politisk makt. Bongerstanden eide bergverk og fabrikker, store skogstrekninger og ikke lite jord og de drev handel. Vilkårene for bøndene var svært ulike i de forskjellige deler av landet av naturlige grunner. Av den hjemmehørende folkemengde i 1801 levde over 80 % av jordbruk og skogbruk, men bondesamfunnet hadde sine indre motsetninger. Overklassen var de selveiende bønder og properietærene²⁾ og de store leilendinger³⁾.

-
- 1) Eneveldets merkantilistiske politikk var til mindre gunst for Danmark som var dominert av godseiervælde og kornmonopol, mens spesielt de norske jernverker var effektivt beskyttet mot svensk konkurranse - Se industriens historie i Norge, Oslo 1969.
 - 2) Gårdeiere, som på landet i kraft av sin formue, hørte med til den sosiale overklasse.
 - 3) Gårdmenn var både selveiere og leilendinger. De sistes kår var trygge, men trange. Se Sverre Steen: Langsamt ble landet vårt eget. Oslo 1967.

Under dem var husmenn, dagsarbeidere, skogsarbeidere, inderster og tjenestefolk.

Folketellingen 1801, som hadde meget detaljerte livsstillingsoppgaver, viste 1. februar følgende fordeling av jordbruksbefolkningen - hovedpersoner og familiemedlemmer:

	Menn	Kvinner	I alt
Godseiere, betyrere og store avlsbrukere	368	417	785
Gaardmænd	179 810	174 619	354 429
Husmænd med jord	79 411	79 225	158 836
Tjenestefolk	45 572	74 836	120 408
Husmænd uten jord	14 294	14 573	28 867
Inderster	16 117	24 470	40 587
Dagleiere	20 368	27 710	48 078
Tilsammen	355 940	395 850	751 990

Hele befolkningen var 883 449. Den største gruppe i landbruket var gårdmenn, men de avhengige grupper - husmenn, tjenestefolk, inderster, skogsarbeidere og dagleiere - var tilsammen meget større¹⁾.

e) Adolph Jensens utredning

I sammenheng med oversikten over statistikken i det attende århundre kan nevnes den danske statistiker Adolph Jensens - Befolkningsforhold i de nordiske land i det attende århundre - i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1935. I innledningen der skrev han at der i 1935 var opplysninger i ubrutt rekke om tallet på fødte og døde i hvert år gjennom 2 sekler for Danmark, Norge og Sverige og for størstedelen av perioden også for Finland. Adolph Jensen ønsket å vise befolkningssituasjonen før den store industrielle og agrariske revolusjon og foreta sammenlikningen mellom de nordiske land innbyrdes. Utredningen inneholder en rekke statistiske oppgaver og beregninger for de nordiske land vesentlig om befolkningsstatistikk, men også om helse- og næringsstatistikk, om epidemier og farsotter, misvekst og gode og dårlige tider i landbruket, om kornpriser m.v. Ernæringsforholdene synes å ha vært den primære årsak til svingninger i fødselshyppighet, dødelighet og ekteskaphyppighet, farsotter og epidemier den sekundære, men ofte var det en kombinasjon.

1) C. No. 1. Tabeller vedkommende folketellingene i årene 1801 og 1825 utgitt av Departementet for det Indre, Chr.a. 1877.

f) Bank- og pengevesen

I en skildring av det økonomiske og sosiale liv i fellesmonarkiet i det attende århundre og fram til 1814 kommer en ikke utenom å ta med noe om bank- og pengevesenet selv om en ikke kan dokumentere statistisk dets virkninger i samfunnslivet, særlig fordi en så stor del av befolkningen levde under naturalhusholdning.

Den første seddelbank ble opprettet i Norge i 1736, Assignations Veksel og Laanebanquen, alminnelig kalt Courantbanken. I Braun Tvetes Norges Statistik er der en utførlig skildring av pengevesenets historie også før 1814 og en alminnelig oversikt over bankens status.

Courantbanken var en innskudds- og utlånsbank som samtidig fungerte som seddelbank, men sedlene var ikke tvungent betalingsmiddel. Banken hadde plikt til å innløse sedlene mot sølv, men da bankens statutter ikke gav noen regler for seddeldekningen og da den utstedte for mange sedler, måtte den allerede i 1745 stanse innløsningen.

For å rette opp pengevesenet og skaffe innbyggerne mynt "der til alle tider skulle ha sikker og uforanderlig verdi" ville Kongen på ny innføre spesiedaleren, den tidligere mynt i Fellesmonarkiet. I 1791 ble det opprettet en ny seddelutstedende bank, Den Danske og Norske Speciebanque, med filialer i Norge i 1797 i Christiania, i 1798 i Bergen og Trondhjem. Sedlene var innløselige mot sølv og der var gitt bestemte regler for seddelutstedelsen. Når denne pengereform ikke lyktes, kom det i første rekke av at Speciebanken fikk rett til å innløse sine sedler mot Courantbank-sedler. Regjeringen søkte å dempe noe på seddelomløpet, men det hadde bare en rent temperær virkning.

I begynnelsen av det nittende århundre - tiåret før 1807 - var det på grunn av verdenssituasjonen meget gode handelskonjunkturer. Det hadde lykkedes Fellesmonarkiet å bevare sin nøytralitet. De gode tider gjaldt dem som var knyttet til pengehusholdningen. Dette gjorde seg først og fremst gjeldende på Østlandet og Sørlandet hvor trelasten og skipsfarten dominerte. Men for alle som levde under selvforsyningshusholdning var årene alt annet enn "gyldne", i jordbruket var det også misvekst i flere år. I 1807 kom Fellesmonarkiet i krig med England, og Norges eksport og import ble sterkt rammet. Forbindelsen med Danmark ble brutt og pengevesenet ble stadig mer undergravd.

Etter 1807 hersket det en forvirring i det dansk-norske finanssystem som historikerne ikke har kunnet finne rede i. Forholdene utviklet seg slik at regjeringen i København fant at noe måtte gjøres for å rette opp statens pengevesen. Ved forordning av 5/1 1813 ble det opprettet en ny seddelutstedende bank, Rigsbanken, med hovedsete i København, og fra 13/8 1813 sideordnede avdelinger i Kristiania og Kiel. Så snart banken var opprettet skulle alle eksisterende banker holde opp å fungere. Det ble igjen innført en ny myntenhet, Riksbankdaleren, som svarte til en halv speciedaler. Som garanti for riksbankdalerens verdi fikk Rigsbanken første prioritets pant i alle fast eiendommer i Fellesmonarkiet.

Den reduksjon av pengeverdien som fant sted i 1813 var meget stor og er blitt kalt en statsbankerott fordi staten som eier av Courantbanken ikke hadde tilstrekkelig sølv til å innfri sin gjeld til seddelinnehaverne.

g) Befolknings- og helsestatistikk før 1814

Det var i befolkningsstatistikken det ble lagt mest arbeid i statistikkens første tid. Folketellingene hadde som sin viktigste oppgave å gi opplysninger om folketallet og dets fordeling geografisk og etter kjønn, alder, stilling og levevei. Men de var også kilde for andre viktige opplysninger og disse skiftet med tidene og utviklingen. Derfor gav også folketellingenes spørsmål og deres form uttrykk for de samfunnsproblemer som preget tidsperioden eller som man var kommet til klarhet over.

Den første oversikt som i sammenheng behandler folketellingene¹⁾ er Bidrag til en norsk Befolkningsstatistik - Indledning til Tabeller indeholdende resultatene af Folketellingen i Norge i Januar 1876. A.N. Kiær skriver der i innledningen:

"Befolkningsstatistiken og særlig den del av samme der beskæftiger sig med Folketællingene er den viktigste gren av den hele Statistik. Saa vist som et lands største Righed er det Folk der bygger og bor innen dets Grændser, saa visst er dette Folk selv i sin samfundsmæssige Organisme den viktigste Gjenstand for al statistisk Forskning. De øvrige Grene av Statistiken beskæftiger sig hver med sin særskilte Side af den menneskelige Virksomhed eller af de menneskelige Tilstande, men

1) Se også C No. 1 - Tabeller over Folketellingene 1801-1825 og 1866 og 1876, de siste - særlig 1876 med kommentarer. Kaare Ofstad: Den norske befolkningsstatistikk. En historisk oversikt. Statistiske Meddelelser nr. 10-12, 1948.

Befolkningsstatistiken har umiddelbart Mennesket selv til sin Gjenstand og danner derfor all Statistiks Kjerne. Og dette ikke alene ved den Betydning som Befolkningsstatistikens Resultater have i sig selv, men fordi Folketællingene tillige danner grunnlaget for den øvrige Del af Statistiken, i det Folkemængden ved enhver statistisk Undersøgelse er det viktigste Sammenligningsled og Befolkningen - middelbart eller umiddelbart - er det Midtpunkt hvori den hele statistiske Forskning samle sig."

Vi hadde manntall i Norge i årene 1664-66 og 1701. De var ikke fullstendige, men de har gjort det mulig å beregne det totale folketall i disse årene. Derfor er det av interesse å gjøre rede for dem (se side 25, note). Professor Sars beregnet "Folkemengdens Bevægelse i Norge fra det trettende til det syttende århundrede" i de første år ved hjelp av opplysningene om Peterspengene - Romaskatten - og i de siste ved hjelp av skattemanntallet¹⁾.

Manntallet for årene 1664-66 ble tatt opp etter kgl. befaling i brev av 20. september 1663 og 30. oktober 1664. I den første ble det bestemt at manntallet skulle omfatte alle menn på 12 år og over. I den annen at det også skulle tas med gutter under 12 år. Man har ikke oppgaver over landets nordligste fylke, Finnmark. Oppgavene ble samlet inn av prestene og fogdene og levert til den kgl. kommissær, Titus Bülche, som hadde gitt nærmere instruksjoner om hvorledes listene skulle være. Manntallet omfattet ikke byene. De inneholdt som regel opplysninger om hver enkelt persons navn og alder og der finnes også tilløp til en yrkesgruppering. Manntallet skulle omfatte bare menn, men kvinner som drev gårdsbruk ble tatt med.

Materialet er bearbeidet av T.H. Aschehoug^{2),3)} og Lars Larsen Havstad⁴⁾. Disse forfatteres beregninger av den totale folkemengde er kommentert av Tallak Lindstøl. Han kom til det resultat at Norge omkring 1665 hadde et folketall på ca. 440 000.

1) J.E. Sars: Folkemengdens Bevægelse i Norge fra det 13. til det 17. århundrede, Historisk Tidsskrift, Anden Række, Tredie Bind, Kristiania 1882.

2) "Om Norges Folkemængde i årene 1664-66" i Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur, Chri.a. 1848.

3) Beregningene er til dels ført videre i T.H. Aschehougs avhandling i Statistiske Studier over folkemengde og jordbruk i Norges landdistrikter i det 17. og 18. århundrede. Statsøkonomisk Tidsskrift 1890.

4) Manntallet i Norge 1664-66 benyttet til Fremstilling af Aldersforholdene, Christiania 1875.

Manntallet i 1701 ble tatt opp etter kgl.res. av 26/7 samme år. Tellingen foregikk dels i september 1701 og dels i mars og april 1702. Heller ikke denne gang fant en det nødvendig å ta med kvinnene. Dessuten ble gutter under 1 år holdt utenfor. Det ser ikke ut til å være holdt telling i byene og for landdistriktene manglet en lister for hele Østlandet og Agder med unntak av Rygge prestegjeld og Nedenes len, likedan lister for Jostedal prestegjeld, Stjør- og Verdal fogderi og hele Finnmark. Listene ble satt opp av prestene, fogdene og sorenskriverne og er mer ensartet og nøyaktig ført enn listene fra 1664-66. Det gis opplysning om navn og nesten alltid om alder. Det var særskilte rubrikker over hovedpersoner, sønner og tjenere. For dem som drev jordbruk var oppgitt om de var selveiere, leilendinger eller bygslere. For hovedpersoner om de var embetsmenn, gårdbrukere og husmenn, dertil tjenere og sønner av tjenere. Der var også oppgitt andre yrker som f.eks. lensmann, kirkesanger m.v. Dessuten var det opplysninger om biyrke. Yrkesoppgavene er dessverre ikke ens for alle yrker. Likesom i 1660-årene var noen kvinner kommet med, nemlig enkene. Manntallet gav også opplysning om tallet på mannlige finner. Tallak Lindstøl har gjort utførlig rede for tellingen og bearbeidet materialet i sin avhandling "Manntallet i Norge 1701" samt Oplysninger om Folkemængdens Bevægelse i Norge i det 16de og 17de århundrede, utgitt i Kristiania 1887. Etter Lindstøls beregning var folketallet i hele landet 1701 ca. 504 000.

Den første fullstendige folketelling i Norge ble holdt i 1769 og gjaldt situasjonen pr. 15. august s.å. Tellingen foregikk på den måten at Rentekammeret i Danmark sendt ut skjemaer med tabeller som ble fylt ut av magistraten eller byfogden i kjøpstedene og av soknepresten i landdistriktene. For hvert stift (bispedømme) ble det satt opp sammen- dragstabeller for kjøpstedene av stiftsbefalingsmannen og for landdistriktene av biskopene. Rentekammerets brev til stiftsbefalingsmannen og til biskopen i Akershus stift er trykt i "Bidrag til en norsk Befolkningsstatistik", 1882. Tellingen omfattet den hjemmehørende folkemengde i landet unntatt vervede militære. For hvert sokn og hver kjøpstad ble det gitt opplysninger om folkemengden og fordelingen av denne på kjønn, aldersgrupper og levevei. Dessuten ble det gitt særskilte oppgaver over ugifte fordelt på kjønn og aldersgrupper. Skjemaet inneholdt i alt 7 aldersgrupper, de 6 første omfattet 8 år hver, den siste alle på 48 år og over. Hver aldersgruppe var delt etter kjønn. Fordelingen på "stænder" eller "levevei" omfattet hele befolkningen. Det var i alt satt opp 7 klasser på skjemaet. Den første omfattet rangspersoner m.v. "med

deres hustruer og hos sig havende børn". I siste klasse kom "Hospitalslemmer, samt andre vanføre, gebreklige og avsindige personer". I skjemaet for kjøpstedene er gruppe 3 for landbefolkningen utelatt, men en gruppe 5 for andre borgere m.v. (en sekkegruppe) er med¹⁾.

Tidspunktet 15. august var ikke heldig valgt da mange menn var fraværende til sjøs på denne tiden av året. Fraværende sjøfolk skulle føres opp i tabellene, men det var ikke mulig å få med alle. En annen uheldig omstendighet var at det få år i forveien var pålagt en skatt. Mange var derfor redde for at folketellingen var et ledd i planleggingen av en ny. Den hjemmehørende folkemengde var etter tellingen 723 618. Tallet på vervede militære som ikke var omfattet av tellingen, er anslått til ca. 4 000. Det totale folketall var altså ca. 727 600.

En ny folketelling ble holdt 32 år etter den første - i 1801. Denne innledet en nesten regelmessig rekke av folketellinger fram til våre dager.

Tellingen i 1801 var et stort framskritt og ble av vesentlig betydning for senere tellinger²⁾. Tellingen ble holdt søndag den 1. februar. Den ble i kjøpstedene ledet av magistratene og foretatt av fattigvesenets rodemestre. Disse gikk fra hus til hus og fylte ut listene etter de opplysninger de fikk av husfaren. På landet ble arbeidet utført av sokneprestene som fikk hjelp av kirkesangeren i soknet og av skolelærerne. Prestene hadde tillatelse til fra prekestolen å innkalle til møte på tellingsdagen eller en av de følgende søndager husfedre fra de forskjellige bosteder for å få de nødvendige opplysninger om husstandens medlemmer. Før listene ble sendt til Rentekammeret i København skulle de gjennomgå og eventuelt rettes av magistraten og stiftamtmanden før kjøpstedenes vedkommende og av vedkommende prost og amtmann samt stiftamtmanden og biskopen for landdistriktene. Tellingen var i motsetning til i 1769 både individuell og nominativ. Hver persons navn ble ført

1) Resultatene av tellingen 1769 er offentliggjort i "Materialen zur Statistik der Dänischen Staten", Zweiter Band, Flensburg und Leipzig 1786, med tilhørende tabeller 1787 og i Heinze: "Sammelungen zur Geschichte und Staatswissenschaft", Erster Band, Göttingen 1789. C. Henriksen Pran har gjort bruk av resultatene i sin avhandling "Om Befolkningen i Skandinavien og dens Tilvæxt i Tidsløbet 1769-1800" trykt i Det Skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter, København 1808. Noen av resultatene er også gjengitt og kommentert i "Tableau des Etats Danois" av Jean-Pierre Catteau, tome second, Paris Au X - 1802, og i "Udførlig Vejledning til det Danske Monarkies Statistik" af Frederik Thaarup, 4. Del, København 1815.

2) En ny bearbejding av denne telling med moderne tekniske metoder er for tiden under arbeid ved universitetet i Bergen.

opp på listene. De inneholdt ellers opplysninger om tallet på familier og hver persons stilling i familien, alder, ekteskapselig stilling og levevei. For gifte og før gifte skulle det oppgis hvor ofte de hadde vært i ekte- eller enkestand (f.eks. gift annen gang, enkemann etter første ekteskap, osv.). Skjemaet for byene er trykt i "Bidrag til en norsk Befolkningsstatistik". Resultatene er offentliggjort i avhandlingene av Pram og Thaarup og i tabeller vedkommende folketellingene i årene 1801 og 1825, Christiania 1874.

I Norge likesom i Sverige og Danmark har det helt fra de eldste tider vært den geistlige embetsmann i hvert sokn som har ført de offisielle registre over ekteskap, fødsler og dødsfall som danner grunnlaget for statistikken over folkemengdens bevegelse²⁾.

Det første påbud om at prestene skulle føre kirkebok finnes i kirkeritualet av 25/7 1685 og Christian V's norsk lov av 15/4 1687. Det er ikke helt klart fra hvilket tidspunkt en begynte og bruke kirkebøkene som grunnlag for statistiske oppgaver over befolkningsforholdene. Allerede i et brev til biskopene fra 1720 ble det innskjerpet å sende inn oppgaver over fødte og døde i rett tid. Men først i 1735 fikk disse innberetninger fra geistligheten fast form. Da ble det pålagt biskopene i Norge og Danmark ved hvert års utgang å innhente fra sokneprestene i byene og på landet oppgave over alle fødte og døde³⁾ i stiftet og sende en utførlig beretning om dette til Kommerskollegiet i København.

I Kommerskollegiets promemoria av 8/4 1775 ble det fastsatt et bestemt skjema for de årlige innberetninger. Det hadde følgende rubrikker: 1) Prostiets navn, 2) Ektevigde par, 3) Samlet tall av fødte piker og gutter og barn født utenfor ekteskap for begge kjønn under ett, 4) Døde menn og kvinner delt etter alder i 10-årslige aldersgrupper, 5) Merkverdigheter ved fødte og døde⁴⁾. Ved en skrivelse

1) Til sammenlikning: I 1703 ble den første folketelling holdt på Island - den første i de nordiske land. Denne er siden blitt særskilt bearbeidet. Se Nordisk Statistisk Tidsskrift 1929 og Manntalid 1703, Reykjavik 1960, utgitt av Hagstofa Islands.

2) Se Julie E. Backer: Statistiske Meddelelser 1947, nr. 4-6 - Den norske befolkningsstatistikk - Samfunnsøkonomiske Studier nr. 10 og 13, Dødeligheten og dens årsaker i Norge 1856-1960 og Ekteskap, fødsler og vandringer i Norge 1856-1960.

3) På lister i de norske arkiver fra denne tid er der også tatt med tall for ektevigde.

4) Som dødfødte skulle regnes barn født uten liv etter den 7. svangerskapsmåned. Oppgavene fra prestene var mangelfulle og i et sirkulære fra desember 1802 ble det pålagt hver jordmor å melde til presten ethvert barn ved hvis fødsel hun hadde vært til stede og som enten var født uten liv eller var død innen 24 timer etter fødselen.

av 1/12 1812 ble det fastsatt et bestemt skjema for kirkebøkene i Danmark og Norge. Etter at Norge var blitt skilt fra Danmark ble disse bestemmelser opphevet, og det ble i 1820 gitt nye regler om kirkebøkernes innretning i Norge.

Medisinalstatistikkens historie går også tilbake til foreningen med Danmark. Den eldste bestemmelse om plikt til å gi innberetning om helseforholdene er fra 1794¹⁾. Alle lønnede leger, prester og godseiere skulle ved hvert års utgang sende inn til amtmannen en fullstendig beretning om skorbutisk (skjørbuk), venerisk eller annen farlig smittsom sykdom som i løpet av året var forekommet i distriktet, soknet eller godset og om de forholdsregler som var tatt. Disse beretninger skulle sendes til Kanselliet for å bli forelagt Kongen. Denne forordning ble opphevet i 1807 og avløst av en bestemmelse om at alle praktiserende leger - offentlige og private - skulle gi en punktvis og utførlig beretning om sin virksomhet og svare på de spørsmål Sundhetskolegiet til enhver tid måtte kreve på skjema som ble tilstillet legen gjennom øvrigheten. Disse beretninger skulle sendes til Sundhetskolegiet som igjen skulle sende en samlet oversikt over helsetilstanden i riket til det danske Kanselli.

h) Kriminalstatistikk

Opprinnelsen til kriminalstatistikken skriver seg også fra tiden under foreningen med Danmark. Den eldste statistikk er bygget på oppgaver fra amtmennene over offentlige straffesaker, de såkalte kriminalfortegnelser og oppgaver fra straffeanstaltene.

Kriminalfortegnelsene daterer seg opprinnelig fra 1788, da det ble bestemt at der hvert fjerdingår skulle innsendes til Kanselliet "en nøye og utførlig fortegnelse over alle under forfølgning værende criminalfanger, deres navne og begagne forbrydelser samt den tid i hvilken de have været under inquisition eller tiltale".

Et bestemt skjema for kriminalfortegnelsene ble innført i 1793. For hver sak skulle anføres arrestertes navn, forbrytelsen og dens datum, tiltalens, iretteførelsens og dommens datum. Det var Kanselliet om å gjøre at de arresterte ikke ble sittende for lenge i arresten.

1) Se Julie E. Backer: Den norske befolkningsstatistikk III Helse- og medisinalforhold. Statistiske Meddelelser 1947, nr. 10-12.

Økonomiske hensyn og ikke så meget hensynet til de arresterte selv var her bestemmende. For avsluttede saker kom også kontrollspørsmålet "Hvorvidt avansert og hvorpå slutningen beror". For pådømte saker var det spurt om dommen var endelig.

I Fengselsstyrelsens Aarbog 1901-1902 finnes meddelelser om det norske fengselsvesen i det nittende århundre. Der er også opplysninger om frihetsstraffer under foreningen med Danmark - arbeide i jern, arbeide på Bremerholm (Gammelholm), arbeide i Spindehuset (for kvinner), fengsel på vann og brød, arbeide på fiskeleiene nordenfjells og arbeide i bergverkene sønnenfjells. Ved forordninger av 19/2 1734 og 27/11 1739 avløstes arbeide i bergverkene og på Bremerholm av arbeide i de kongelige festninger. I årene 1735-1789 opprettedes tukthusene i Trondhjem, Kristiania, Bergen og Kristiansand. Disse var nærmest å regne som tvangsarbeidsanstalter men gikk etter forordningen av 1789 over til virkelige straffeanstalter. En hadde også arresthus for varetektsfanger og til utsoning av fengsel.

Statistikken over den sivile rettspleie skriver seg også fra tiden under foreningen med Danmark - nemlig forordning av 1795 om forlikelseskommisjoner. Disse skulle hvert år sende amtmennene fortegnelser over de behandlede saker.

Skiftestatistikken ble i sin tid regnet som en av de viktigste grener av rettsstatistikken. Den bygger på reskripter i 1760-årene. Der ble opprettet et nytt revisjonskontor under rentekammeret til kontroll med umyndiges midler.

2. Norsk offisiell statistikk 1814-1876

a) Samfunnsforhold etter 1814

Etter oppløsningen av unionen med Danmark var pengeforholdene i Norge ytterst slette. Prinsesedler kaltes i daglig tale de pengesedler som Norges regent Christian Frederik i januar 1814 utferdiget til et samlet beløp av 3,5 millioner riksbankdalers navneverdi. Da der ikke forelå noe nytt grunnlag for deres verdi, bidrog de ytterligere til å forringe de tidligere utstedte riksbanksedlers kurs og sikkerhet og til å øke den økonomisk ødeleggende pengeforvirring som rådet i landet ved oppløsningen av statsforbundet med Danmark.

Eidsvollsgarantien kaltes vedtaket i Riksforsamlingen om å garantere ikke bare den gamle statsgjeld men også 14 millioner riksbankdaler i sedler og det som ellers måtte behøves til neste stortingsmøte. I 1816 vedtok imidlertid Stortinget å la garantien falle og samme år ble Norges Bank opprettet og det norske pengevesen grunnlagt fra nytt av. Reisingen av Norges Bank og et solid pengevesen var et av de viktigste ledd i det norske frigjøringsverk. Fra først av var hensikten å bygge banken på frivillige innskudd, men det lykkedes ikke. En måtte derfor gå over til tvungne innskudd. En tid var der åpen agitasjon mot de tvungne innskudd. I årene 1822-1842 var der sølvinnveksling etter kurs. Næringslivet led under de skadelige følger av en ustabil og svingende kurs, men først i 1842 ble det fastsatt alminnelig innløsning til pari kurs med sølv. Men å bedømme virkningen av kurssvingningene totalt sett kunne ikke la seg gjøre. En hadde ingen oppgaver over prishivået, bare verbale utsagn, og noen få produksjonstall for bergverkene, om skipstonnasjen og om innførsel og utførsel av enkelte varer. En del oppgaver forelå om utbyttet av jordbruk og fiske, men ingen fullstendige oppgaver over den økonomiske framgang eller tilbakegang.

I 1820 fikk Norge det første utenlandske statslån på meget harde betingelser.

Avsetningen av våre utførselsprodukter møtte store vansker, særlig på trelasteksporten virket den store internasjonale krise i 1820. Fiskeriene ble ikke rammet, men strukturelt var Norge ingen økonomisk enhet. Trelast og skipsfart var særlig hjemmehørende på Østlandet og

Sørlandet, fiskeri på Vestlandet og i Nord-Norge, jernverkene og Sølvverket på Øst- og Sørlandet, i Trøndelag skogbruk, fiske og kobbergruber. Jordbruket var spredt over hele landet, men meget forskjellig strukturelt. Av den grunn måtte man i 30-årene sende korn til de Bergenske og Trondhjemske Amter for å forebygge hungersnød. I årene 1835-37 var der stor trelasteksport men lave priser. Amtmennenes femårsberetninger er av de eldste kilder til det økonomiske og sosiale liv i Norge og blir senere oftere nevnt under de forskjellige områder. De inneholdt opplysninger om manufakturer, fiskerienes og korn- og høyhøstens utfall og oppgaver over markedspriser på forskjellige produkter. I 1825 ble det bestemt at amtmennene skulle gi nøyaktige rapporter "angående distriktenes tilstand i alminnelighet og i særdeleshet med hensyn til jordbruk, fedrift, skog- og bergverksdrift, fiskere, hus- og kunstflid, sjøfart samt øvrige næringssysler". Ved resolusjon av 10/9-27 bestemtes at rapportene skulle innsendes hvert femte år.

I 1840-årene var der en del nyskapninger i næringslivet. De første mekaniske verksteder ble grunnlagt og flere bomullsspinnerier. Befolkningspresset økte riften om brødet og mot slutten av perioden begynte utvandringen å gjøre seg gjeldende. Korn- og potethøsten sviktet, men fisket var godt. Det samme gjaldt trelast, skipsfart og bergverk til og med 1847. De politiske hendinger ute i Europa gjorde imidlertid ikke stillingen lettere for Norsk pengevesen og for Norges Bank.

I 1850-årene var Krim-krigen en sterk stimulans for norsk skipsfart og andre utenriksnæringer. I 1850-60 var der stor stigning i tallet på fabrikkarbeidere. Fra 1850 har amtmennenes femårsberetninger oppgaver over nominelle lønninger. De gamle jernverk hadde gunstige år i begynnelsen av 50-årene, men mot slutten av tiåret gikk de tilbake.

Vår første jernbane til Eidsvoll ble åpnet i 1854. Etter 1850 ble bankvesenet bygget ut - særlig sparebankene, men også etter hvert aksjebankene. Den internasjonale krise i 1857-58 fikk også virkninger i Norge, det var første gang staten var merksam på arbeidsledigheten. Krigene i 1860-årene virket på den økonomiske situasjon i Norge. Etter at handelsloven i 1866 ble endret, ble handelen i bygdene fri. Ved håndverksloven av 1866 ble laugstvangen og dyktighetsprøven for håndverkerne opphevet. For jordbruket var utviklingen mindre god. Prisene på korn fortsatte å synke etter Krim-krigen. Vi fikk overgang til skiftebruk, og pengeøkonomien gjorde seg gjeldende i bondesamfunnet.

Vi fikk den første virkelig store utvandring. Den ble avbrutt under den nordamerikanske borgerkrig, men siden tok den til igjen. Fra 1866-1870 utvandret over 74 000 personer. Skipsfarten var gunstig i 60-årene. Seilskip ble bygd ved norske skipsbyggerier. Verdien av landets innførsel og utførsel var stigende. Den opplandske krise i 1864 skyldtes vesentlig spekulasjon i skogbruket. Eiendomsverdiene nådde svimlende tall. Kreditten ble utvidet mer enn forsvarlig. Privatbankene distanserte Norges Bank som kreditkilde for næringslivet. Fra 1865 har vi beregninger over bruttonasjonalproduktet. Der finner vi også beregninger over bevegelser i prisindeksen. Vi hadde en sterk høykonjunktur 1873-74, men deretter en stor utvandringsperiode. Det ble vedtatt i 1873 at en del av metallbeholdningen i Norges Bank skulle være gull. I 1875 besluttet Stortinget at Norge skulle gå inn i den skandinaviske myntunion. I samme år gikk man over til kronen som pengeenhet.

b) Statistikken før Byrået

Til Byråets 25-årsdag 1. juli 1901¹⁾ har A-N. Kiær skrevet en beretning om de første 25 år med et kort tilbakeblikk på statistikkens kår i det nittende århundre. Det en særlig legger merke til er at den statistiske virksomhets omfang var i stadig utvikling. Nye felter ble tatt opp til statistisk behandling, store utvidelser foretatt og en videre spesialisering av stoffet gjennomført. Dertil kom at nye synsmåter gjorde seg gjeldende om den retning hvori statistikken burde bearbejdes og de sider av samfunnsforholdene som særlig burde behandles.

Årsaken til dette var utviklingen av de samfunnsforhold statistikken hadde til oppgave å skildre. Norge hadde i det nittende århundre en betydningsfull utvikling både i næringslivet og i sosial henseende. Den oversikt over de økonomiske forhold og samfunnslivet i det hele som man under mer gjennomsiktige forhold lett kunne få, tapte man mer og mer under befolkningens vekst og produksjonens stigning og forgrening. Der trengtes en planmessig organisert statistikk. Dertil kom at trangen til kunnskap om samfunnet og dets utvikling ble mer levende enn før. Et omfattende materiale som kunne vise tilstand og bevegelse på de forskjellige områder, ble uunnværlig. Statistikkens

1) Statistisk Sentralbyrå gjennom 75 år - 3 25-årsberetninger, NOS XI 65.

nytte for lovgivning og forvaltning ble alminnelig erkjent. Den skulle være en rettesnor for de lovgivnings- og forvaltnings-skritt som skulle tas, og også kontrollere deres virkninger.

De næringsdrivende stilte også større krav om pålitelige opplysninger. Under næringslivets sterke utvikling i løpet av forrige århundre gjorde der seg også gjeldende en mer human synsmåte både i lovgivning og i den alminnelige tenkemåte. Før hadde man mer ensidig øye for de verdier produksjonen gav. Oppmerksomheten ble nå mer og mer rettet på de menneskers vilkår som arbeidet i produksjonstjenesten som arbeidsgivere og arbeidere. Dette viste seg i den stigende betydning de sosialstatistiske oppgaver etterhånden fikk.

Også ellers ble oppfatningen en annen. Før ble de statistiske oppgaver innhentet overveiende av administrative grunner til bruk for regjeringskontorene. Resultatene nådde sjelden ut blant offentligheten. Men den oppfatning trengte etterhånden igjennom at statistikkens resultater nettopp var viktige for den store allmennhet, og de ble mer og mer gjort tilgjengelige for alle.

Ved adskillelsen fra Danmark kom statistikken inn under Finants-, Handels- og Tolddepartementet. Noe særskilt statistisk kontor var der imidlertid ikke, og statistikken la neppe synderlig beslag på departementets arbeidskraft. Sannsynligvis har 1 eller 2 mann vært sysselsatt med ekstra hjelp ved folketellinger. Fra begynnelsen av 1832 ble "Tabellverket" utskilt fra Finansdepartementets kontor for det indre og lagt til et eget tabellkontor med selvstendig ledelse under en kgl. fullmektig. Noen endring i statistikkens vilkår ble det imidlertid ikke da der ikke ble noen særskilt forøkelse av arbeidskraften. De oppgaver som ble bearbeidet, var over handel og skipsfart, markedspriser, innberetninger om høstens og fiskerienes utbytte, bygdemagasinenes status, fabrikker, nybygging av fartøyer, ektevigde, fødte og døde, kommunale utgifter og amtmennenes beretninger om den økonomiske tilstand. På grunn av det fåtallige personale måtte man nøye seg med å bearbeide det viktigste, og resultatene ble bare i liten utstrekning trykt. Særskilt trykt ble bare statistiske tabeller med sammendrag av amtmennenes rapporter for 1827¹⁾. Da alle de oppgaver som skulle gis,

1) Resultatene av folketellingene 1801, 1815 og 1825 er trykt i "Den Norske Rigstidende" 1815, No. 29, tillegg, og 1816, No. 49, samt i "Budstikken", 7. årgang, No. 56-72 (1826).

ikke kunne meddeles i rapporten for 1827, kom ~~amt~~mennene med ytterligere beretninger avsluttet med utgangen av 1829. Beretningene om den økonomiske tilstand ved utgangen av året 1835 er det første verk som i 1836 ble utgitt etter tabellkontorets opprettelse. Ved kgl. res. av 23/12 1839 ble det gitt nærmere regler for hvordan oversiktene over rikets tilstand skulle utarbeides. Disse har vært av stor betydning for statistikken gjennom det omfattende materiale som på denne måte ble skaffet.

I 1837 ble tabellkontoret betydelig utvidet for å sette det i stand til en mer omfattende virksomhet. Fra dette år kunne man datere grunnleggelsen av det offisielle statistiske tabellverk. Fra 1837 ble handels- og skipsfartsstatistikken bearbeidet etter en utvidet plan. Ved utgangen av 1843 var en rukket så langt at følgende tabeller forelå ferdige: Handel og skipsfart for årene 1835-42, Folkemengde 1835, Utsæd, avl og kreaturhold, Ektevigde, fødte og døde 1801-42, Kommunale inntekter og utgifter, Jern- og kobberverker, Markedspriser, Postvesen foruten Femårsberetningene for årene 1836-40. Men ikke alle disse tabeller var trykt. Bare tabeller over Handel og skipsfart 1835, 1838 og 1841, Jordbruk 1835, Folketellingen 1835, Folkemengdens bevegelse 1801-35 og Femårsberetningene var utgitt. Fra 1846 ble departementet for det indre opprettet og tabellkontoret fulgte med dette.

Inntil 1860 er der foruten de nevnte verker utgitt tabeller vedkommende Handel og skipsfart for 1844, 1847, 1850 og påfølgende år, Folkemengde 1845 og 1855, Folkemengdens bevegelse 1836-1845 og 1846-55 samt Femårsberetningene 1840-45, 1846-50 og 1851-55. Til 1860 var der i alt trykt 27 verker. Fra 1861 ble det bestemt at de forskjellige publikasjoner skulle ordnes til en samling og utgis i det samme ytre utstyr. Her begynner da de offentlige publikasjoner som bærer navnet Norges offisielle statistikk.

I løpet av 60-årene vokste publikasjonene jevnt. Flere nye grener kom til bl.a. fiskeristatistikk fra årgangen 1868 og kommunalstatistikk fra årgangen 1866, og også erklæringer angående kommunenes økonomiske forfatning.

Gunnar Jahn skriver i sin 25-årsrapport for 1901-1926 at han særskilt vil peke på året 1867 da Anders Nicolai Kiær ble sjef for det statistiske kontor. "På alle områder, i planleggelsen av undersøkelser, i utnyttelsen av oppgavene, i opptagelsen av nye felter til statistisk gransking merkes da at der er kommet en ny kraft inn i det statistiske

arbeid i 60-årene og at dette arbeide er blitt lagt på et høyere plan enn før. Skillet mellom tiden før og etter kan nærmest uttrykkes så at det statistiske kontor før Kiær tiltrådte var det navnet sa: et tabellkontor. Etter at Kiær kom i spissen for det ble kontoret et virkelig forskningsinstitutt."

c) Befolkningsstatistikk. Folketellinger 1815-1855

Det var i befolkningsstatistikken det ble lagt mest arbeid i statistikkens første tid¹⁾. Folketellingene har selvsagt som sin viktigste oppgave å gi opplysninger om folketallet og dets fordeling geografisk og etter kjønn, alder, stilling og levevei, og de gav grunnlag for en rekke beregninger. Men de gav også opplysning om andre viktige spørsmål, og disse skiftet med tidene og utviklingen. Derfor gir også folketellingenes spørsmål og deres form uttrykk for de samfunnsproblemer som preger tidsepoken.

Den første oversikt som i sammenheng behandler folketellingene²⁾, er Bidrag til en norsk Befolkningsstatistik, Indledning til Tabeller inneholdende Resultaterne av Folketellingen i Norge i Januar 1876.

1) Tellingene i 1769 og 1801 er omtalt under statistikken under foreningen med Danmark.

2) Se også C.No. 1 Tabeller over Folketellingene 1801 og 1825, 1866 og 1876, de siste - særlig 1876 - med kommentarer.

De fem folketellinger - 1815, 1825, 1835, 1845 og 1855 - var summariske og ligger nærmere tellingen av 1769 enn den av 1801. Av vesentlige forandringer kan merkes at tallet på aldersgrupper er forøket, likeså ervervsgruppene. Fra og med 1835 ble innhentet særskilte opplysninger om blinde, døvstumme og sinnssyke og åndssvake, og fra 1845 om samer og kvener i Nord-Norge, om de helt eller delvis fattigunderstøttede - som man hadde oppgaver over allerede i 1825 og 1835 - og om spedalske. Men disse oppgaver ble igjen sløyfet i tellingen 1855.

I 1835 ble det for første gang innhentet opplysninger om utsæden av korn og poteter og om kreaturhold i sammenheng med folketellingen. Ved alle følgende folketellinger helt til og med folketellingen av 1900 fortsatte man med å innhente disse og enkelte andre opplysninger om landbruksforhold på de samme eller særskilte skjemaer.

Resultatene av folketellingen 1825 er offentliggjort i Budstikken, 7. årgang, no. 56-72, 1826, hvor der også i no. 80-89, 1827, finnes en avhandling av professor dr. Frederik Holst "Om Folketellingen i Norge i Aaret 1825" med 4 tabeller. Holst opplyser at Stortinget ikke gikk med på et forslag om på statens bekostning å trykke de tabeller som var utarbeidet av Finants-, Handels- og Tolddepartementets Tabellkontor dels fordi de beregnede utgifter (300 - 400 Spd.) ansås for å være høye, og dels fordi de oppgaver som var trykt i Budstikken, ble antatt å være tilstrekkelige. 2 tabeller ble imidlertid senere trykt i publikasjonen "Tabeller vedkommende Folketellingen i årene 1801 og 1825". Professor Frederik Holst forstod, blant de første, betydningen av de statistiske opplysninger som grunnlag for helsevesen og samfunnsspørsmål.

1845-tellingen ble holdt ved årets utgang. I 1839 var det bestemt at de oppgaver som geistligheten utarbeidet over ektevigde, fødte og døde skulle referere seg til det borgerlige år istedenfor som før, til kirkeåret. Av hensyn til beregninger over folketallets vekst var det derfor praktisk å gå over til å holde folketellinger ved årets utgang. Tellingen ble utført på samme måte som den foregående. Der ble gjort den endring at fordelingen etter levevei skulle omfatte alle personer. Husmødre og hjemmehørende barn skulle føres i særskilte grupper uten hensyn til forsørgerens yrke.¹⁾

1) I forbindelse med folketellingen 1845 ble tellingsbestyrerne - prestene på landet - oppfordret til å oppta fortegnelse over "samtlige i den anbetroede Præstegjelds distrikt værende Tatere eller Taterfølger". Se Øivind Midtbø, Eilert Sundt og Fantesaken, Oslo 1968.

Ved tellingen 31/12 1855 kan av vesentlige ~~forandringer~~ nevnes at fordelingen etter levevei skulle gjøres på den måte at det for hver gruppe skulle gis særskilte oppgaver over hovedpersoner og familie. Der- ved fikk en hele folkemengden fordelt etter den næring de direkte eller indirekte var knyttet til. Oppgave over fattige og spedalske ble sløffet da de kunne skaffes på annen måte. Skjemaene for byene og landdistrik- tene var ulike på grunn av de ulike næringsforhold.

d) Folketellingene 1865 og 1875

Folketellingen 1865 var et stort framskritt. Da kom selvtellings- systemet for første gang i bruk i byene. Skjemaene ble delt ut og samlet inn av fattigvesenets rodemestre, men utfyllingen skulle besørges av huseierne. Denne telling var likesom tellingen i 1801 nominativ. Det har også alle de senere tellinger vært. Foruten tallet på husholdninger skulle det for hver person gis opplysninger om navn, stilling i familien, alder, kjønn, ekteskapelig status, levevei, rase (for å få opplysninger om samer og kvener), fødested og trosbekjennelse. De to siste spørsmål var nye. Som tidligere skulle det opplyses om vedkommende var blind, døvstum, sinnssyk eller åndssvak. Ved folketellingen 1865 ble for første gang skaffet oppgaver over bebodde hus, husholdninger og folkemengde. Jordbruksspørsmålene var som før. Resultatene av folketellingen i Norge i januar 1866¹⁾ er utgitt av Departementet for det Indre i 1868 til 1869. Kommentarene er svært fullstendige selv om det opplyses at de måtte skjæres ned p.g.a. annet presserende arbeid. Forklaringen av hva man vinner ved den nominative metode er nyttige å studere. De forskjellige begreper f.eks. husholdning, næringsveier og livsstilling, sinnssvake²⁾, døvstumme og blinde er omhyggelig forklart. Oppgavene ved denne telling var langt mer detaljerte enn ved de tidligere, men etter Kiærns oppfatning ikke detaljerte nok, særlig gjelder dette livsstillinger, men utvilsomt gir denne telling opplysninger av stor verdi. Interessant er dens forsøk på å dele befolkningen i den bemidlede og ubemidlede klasse, i riket og i by- og landdistriktene. Hensikten var å få materiale til å undersøke om der var noen forskjell i aldersfordeling, gjennomsnittlig

1) Folkemengden pr. 31/12 1865, kl. 24.00.

2) Som deles i: a) idioter eller sinnssvake fra fødselen eller de første barneår, b) andre sinnssyke.

levetid, inngåelse av ekteskap mellom den fattigere og den mer eller mindre velstående del av befolkningen. De to hovedklasser svarer på det nærmeste til husmanns- og arbeiderklassen på den ene side og resten av folkemengden på den annen. Til den første del er foruten daglønnerne, fabrikkarbeidere og husmenn regnet tjenestefolk, håndverkere uten borgerskap, svenner og drenger, styrmenn og matroser, fiskere og gårdbrukere og leilendinger med ganske ubetydelig jordbruk. For alle næringsklasser er skilt mellom hovedpersoner, familiemedlemmer og tyende. Denne telling gir utvilsomt mange vesentlige oppgaver om samfunnsforholdene den gang. Under ikke produktivt arbeid var bl.a. disse med: 1) kapitalister, 2) føderådsfolk, 3) pensjonister, 4) beboere av fattighus og andre milde stiftelser, 5) andre fattige, 6) hospitalslemmer, 7) fanger, 8) studerende skolediscipler m.v., 9) offentlige piger, 10) personer uten oppgitt livsstilling.

Tellingen 31. desember 1875¹⁾ ble i landdistriktene ledet av lensmannen og soknepresten. Som tellere fungerte skolelærerne og andre som lederne fant skikket. I byene ble tellingen ledet av magistraten og utført av fattigvesenets rodemestre eller andre som magistraten fant skikket. Huseierne og husbestyrerne ble som ved forrige telling bedt om selv å fylle ut listene. I flere byer ble innsamlingen av oppgavene helt eller delvis utført av frivillige (ulønte) tellere. Mens de tidligere folketellinger bare hadde omfattet den hjemmehørende folkemengde (personer som var bosatt i riket), ble skjemaene denne gang innrettet slik at man fikk opplysninger både om den tilstedeværende og hjemmehørende folkemengde. For å få med alle som var til stede i riket ved folketellingene, ble det samtidig med tellingen i land foretatt telling om bord i norske og fremmede skip som lå i eller var på vei til norsk havn. Denne telling ble besørget ved tollvesenets funksjonærer. Da tellingen også skulle omfatte den hjemmehørende folkemengde, og man ikke var sikker på at alle sjøfolk i utenriksfart ville bli tatt med på sine hjemsteder som fraværende, ble det dessuten foretatt telling av sjøfolk om bord i norske skip som ved tellingstiden lå i eller var på vei til fremmede havner. Denne telling ble foretatt av norske og svenske konsulater i utlandet. På tellingsskjemaene skulle først oppføres: a) tilstedeværende og deretter b) fraværende. For dem som bare var midlertidig til stede ved tellingen skulle det vanlige bosted oppgis og for alle fraværende det antatte oppholdssted. Som ny oppgave var tatt inn et spørsmål om statsborgerskap.

1) Sekretær Mohn hadde det forberedende arbeid til opplegget av Folketellingen 1875.

Utførlige opplysninger om forberedelse til tellingen, innsamlingen av materialet, rundskriv, skjemaer osv. finnes i Bidrag til en norsk Befolkningsstatistik 1882. I samme publikasjon har A.N. Kiær gitt en meget inngående analyse av resultatene. Tabellene er trykt i Resultatene av Folketellingen i Norge i januar 1876 utgitt av Det Statistiske Sentralbyrå 1878-81 i 3 hefter. Tabellene over folkemengden i herreder, byer og prestegjeld m.v. og over fordelingen etter alder, kjønn og ekteskapeleg stilling er utarbeidet både på grunnlag av den hjemmehørende og tilstedeværende befolkning, men tabellene over fordelingen etter levevei m.v. bygger på den tilstedeværende folkemengde.

Spørsmålet om barn med lønnet erverv ble tatt med på grunn av sakens interesse for lovgivningen. Spørsmålet om fattigunderstøttede var med både i 1865 og 1875 men var noe forskjellig formet. En finner her også begynnelsen til en boligstatistikk av atskillig kulturhistorisk interesse, et framskritt fra tellingen i 1865 (se Befolkningens fordeling i huse og husholdninger. Bidrag til en norsk Befolkningsstatistik).

I 1839 ble innført et nytt skjema for prestenes årsberetning blant annet med fyldigere oppgaver over ekteskap. Foruten tallet på inngåtte ekteskap ble det spurt om ektevigdes sivilstand og alder. Under fødsler skulle oppgis tallet på tvillinger, trillinger og firlinger, hvor mange misfostre og hvor mange av de dødfødte¹⁾ barn som var født utenfor ekteskap²⁾. De døde over 10 år var delt i 10-årslige aldersklasser, men for barn under 10 år skulle der gis særskilte tall for aldersgruppene 0-1 år, 1-3 år, 3-5 år og 5-10 år, og det skulle oppgis hvor mange av de døde barn som var født utenfor ekteskap, men denne oppdelingen av dødsfall for barn under 5 år kom ikke til syne i statistikken for 1846. Der skulle også oppgis tallet på kvinner som døde i barselseng, dødsfall ved ulykker, selvmord og drap og tallet på barn ligget i hjel av foreldrene. Skjemaet for 1839 ble uforandret til og med 1865. Den første offisielle publikasjon over folkemengdens bevegelse kom i 1847, utgitt av Indredepartementet. Den omfatter tallene for 1836-1845 og resultatene fra folketellingen 1845. En tilsvarende oversikt for 1846-1855 kom i 1857 i forbindelse med resultatene av folketellingen 1855.

1) I 1839 ble fastsatt at det som dødfødte bare skulle regnes barn født uten liv. Siden 1802 var regnet med barn døde innen 24 timer.

2) Barn av foreldre som ikke hadde inngått ekteskap på den tid da fødselen foregikk.

e) Folkemengdens bevegelse

I 1820 ble det gitt nye regler for kirkebøkernes innretning. Det skulle føres en kirkebok for hvert sokn; hvis det omfattet både by- og landdistrikt skulle det føres særskilt kirkebok for hver av disse. Kirkeboken skulle inneholde fortegnelse over a) levendefødte, b) dødfødte, c) døpte, d) konfirmerte, e) i ekteskap inntrådte, f) døde, g) innflyttede, h) utflyttede, i) innmeldte i statskirken, j) utmeldte av statskirken. Mottatte meldinger om fødsler, dødsfall og ekteskap blant dissenterne skulle også innføres i kirkeboken og personer som tilhørte en ikke-ordnet menighet eller intet kirkesamfunn. Disse siste skulle meldes til øvrigheten som hadde plikt til å underrette soknepresten som så skulle registrere dem i kirkeboken.

I løpet av den første del av det nittende århundre ble årsberetningene fra prestene stadig mer omfattende og nøyaktige.

f) Utvandringen

Utvandringstallene preger periodevis befolkningsstatistikken. Men utvandringen har også en utpreget sosial side og er et viktig trekk i det sosiale og økonomiske bilde av Norge i det forrige århundres annen halvdel. Arbeidsledigheten som samfunnsproblem gir ikke statistikken i forrige århundre uttrykk for. Det var utvandringen som gav et bilde av mangelen på arbeidsmuligheter.

Før 1840-årene spilte utvandringen liten rolle, men vi har tall helt fra 1825. Det var de vanskelige økonomiske forhold i Norge som gav støtet til utvandringen. Tallene vekslet sterkt med de økonomiske konjunkturer i Norge, men også med den økonomiske situasjon i utvandringslandene. Opplysninger om utvandringen til oversjøiske land ble i eldre tider innhentet fra lensmennene og fogdene i landdistriktene og politimestrene i de kystbyer hvor emigrantene innskipet seg. Opplysningene ble sendt inn til vedkommende fylkesmann (amtman). De første offisielle statistiske oppgaver finnes i Amtmennes femårsberetninger for 1841-45, men de var spredte og ufullstendige. Beretningene for de følgende fem år var mer fullstendige og gav utvandringen fra hvert land. Fra og med 1856 var utvandringsstatistikken tatt med i statistikken over folkemengdens bevegelse. I 1863 kom der en lov om transporten av emigranter og i 1869 en agentlov¹⁾ med det formål å beskytte norske emigranter

1) Denne lov gjelder fremdeles.

til oversjøiske land. Derved kom den oversjøiske utvandring under politiets kontroll, og emigrantprotokollene gir et godt materiale for en offisiell utvandringsstatistikk. De inneholder opplysninger om emigrantenes navn, fødselsår, fødested, hjemsted og fra 1868 for personer over 15 år, yrke, men bare for menn fra først av. Utskrift av oppgavene fra politiet ble sendt til amtmennene, men fra 1876 direkte til Statistisk Sentralbyrå. Fra 1876 innhentet Byrået også summariske opplysninger over utvandring fra de viktigste havner. Også oppgaver over utvandringens størrelse i de enkelte måneder finnes fra 1876. I Statistiske Meddelelser 1882-83 er der en avhandling, visstnok den første fullstendige, om den oversjøiske utvandring 1866-80.

Der er store periodevise vekslinger i utvandringen. Den første store utvandringsbølgen varte fra 1866-73. I disse årene utvandret det gjennomsnittlig 14 000 pr. år, eller 5 pr. 1 000 av folketallet. Årsaken var for en stor del de overordentlig gode tider i Sambandsstatene etter at borgerkrigen var slutt i 1865. Men i 1873 ble Sambandsstatene rammet av en alvorlig krise og i de neste 5 år var utvandringen derfor betydelig mindre enn i perioden før.

g) Helsestatistikk

Da Norge ble skilt fra Danmark, ble Sundhetskollegiet opphevet og administrasjonen av det offentlige helsevesen lagt inn under Kirke- og undervisningsdepartementet. I 1846 ble det sivile helsevesen overført til Indredepartementet. I 1864 fikk Indredepartementet myndighet til å bestemme medisinalberetningenes form og innhold. Fra 1875 var det direktøren for det sivile medisinalvesen som var pålagt dette. De praktiserende leger fikk etter hvert plikt til å gi særskilte meldinger om sinnssyke og spedalske og om iaktatte tilfelle av epidemiske og andre smittsomme sykdommer, blant disse tuberkulose. Dessuten fikk legene plikt til å gi meldinger og erklæringer om dødsfall og fødsler de fikk kjennskap til.

Det var tidlig et nært samarbeid mellom medisinalvesenet og den offentlige statistikk. Den mann som særlig la grunnlaget for dette, er før nevnt, nemlig Frederik Holst, stadsfysikus i Kristiania, senere professor i "Politia medica", dvs. farmakologi og hygiene. Han var den første som tok doktorgrad ved det nye norske universitetet på sin avhandling om radesyke. Holst står som selve bildet på det

tidsskifte som var iferd med å skje. Han forenet oppgaven medisiner, statistiker og sosial reformator. Det første han tok opp var de sinnssykes kår¹⁾. Når folketellingene i 1835 og 1845 tok med så detaljerte oppgaver over sinnssyke, skyldes dette antakelig Holst. Behandlingen av de sinnssyke stod på et meget lavt nivå. Det var faktisk ikke tale om behandling i medisinsk forstand, men oppbevaring, og de eksisterende "dollahuse" som tjente dette formål, var meget slette. Dette hang sammen med tidens syn på de psykiske sykdommer. Holst ble formann i en kongelig kommisjon som skulle komme med forslag til forbedringer. Han foreslo en telling av landets sinnssyke i 1826 for å få rede på behovets størrelse. Tallet man kom til var ca. 1 900, men det var antakelig altfor lavt da man nødvendig ville oppgi sine syke slektninger av skrekk for "dollahusene". Kommisjonens innstilling i 1828 dannet senere grunnlaget for dr. H. Majors store arbeid for sinnssykevesenet og sinnssykelovgivningen (1840) og oppførelsen av Gaustad asyl.

Spørsmålet om sinnssyke ble tatt med i folketellingene fra 1835 av, men det ble noe forskjellig formet og ikke alle helt tilfredsstillende. Om tellingene i 1835, 1845 og 1855 har professor Holst gitt utredningen i Norsk Magazin for Lægevidenskapen. Vår senere første medisinaldirektør Dahl skrev i 1859 en avhandling Bidrag til Kundskab om de Sinnssyke i Norge, og spørsmålet ble inngående behandlet i kommentarene til Folketellingen 1876²⁾. Holst tok også opp spørsmålet om fengselsvesenet og fangebehandlingen (og visstnok også fattigvesenet) og hans arbeid på dette felt ble av stor betydning som grunnlag for de reformer som etter hvert ble innført (Filiadelfiasystemet, navnet på den innførte fengselsreform i Amerika). Han var medlem av den såkalte Straffeanstaltkommissjon av 1837 som i sin innstilling 1841 gav en knusende kritikk av de forhold som rådde^{3),4)}.

I forrige århundre var det de store folkesykdommer og epidemier som satte sitt preg på utviklingen og til dels på statistikken. De som

1) Hans statistiske undersøkelser om sinnssykdommer i Norge var et stort og nøyaktig utført arbeid (N. Boeck).

2) Se Bidrag til en norsk Befolkningsstatistik, NOS C. nr. 1.

3) I Departementstidende enkelte oppgaver over kriminalitet helt fra 1828.

4) I Braun Tvethe Norges Statistik, oppgaver over kriminalstatistikk, Straffarbeidsfanger fra 1815 ved Folketellingen 1845 - en egen rubrikk.

fra først av herjet mest, var spedalskhet og radesyke. For de spedalske hadde man lenge en egen statistikk. Det ble i 1856 bestemt at distriktslegene i de deler av landet hvor der forekom spedalsk sykdom skulle føre fortegnelse over de personer som led av denne sykdom, og ved utgangen av hvert år gi meddelelse til overlegen for den spedalske sykdom om avgang og tilgang blant disse pasienter. Sammen med innberetningene fra pleiestiftelsene for spedalske gav dette tilstrekkelige opplysninger. Spørsmålet om spedalske var tatt med i Folketellingen 1845 men ikke senere. Utgangspunktet var derfor tellingsåret 1856 da der var ca. 2 900 kjente tilfelle. Beretningen om de spedalske varte til 1936-40. Da var den spedalske sykdom nesten forsvunnet (28 tilfelle i alt). Spedalske var det mest av på Vestlandet, den annen store folkesykdom, radesykdom, mest på Sørlandet. Man mente lenge at dette var en særlig ondartet form for spedalskhet¹⁾, men den viste seg å være en form for syfilis. Der ble opprettet flere sykehus - 15 amtssykehus - spesielt for pasienter med radesyke, men etter hvert ble den overvunnet. Radesykehusene ble imidlertid en verdifull tilvekst til det sparsomt utviklede sykehusvesen.

Helsestatistikken var lenge preget av de store epidemier, særlig koleraen i 1832, 1848, 1849 og 1853 - det siste året var mest alvorlig. Det kom til å gi støtet til en ny interesse for hygienens og helsestellet da en ble klar over hygienens betydning for infeksjonsbekjempelsen. Noe liknende var tilfelle med den store folkesykdom kopper som etter hvert førte til tvungen vaksinerings.

Tuberkulosen spilte ikke noen vesentlig rolle før i 50-årene, men deretter bredte den seg raskt og nådde faretruende høyder. Dette førte også til en ny interesse for sunnhetsvesen og boligreformer for å kunne treffe forholdsregler mot tuberkulosens utbredelse. Den store boligundersøkelse i Kristiania arbeiderstrøk i midten av 90-årene²⁾ under daværende sunnhetsinspektør (professor) Axel Holst, viste at hele 45 pst. av leilighetene ikke tilfredsstilte de rimeligste krav til et sunt oppholdssted. Boligtettheten var 4 personer pr. rom. Ikke mindre enn 3 000 leiligheter var så sterkt overbefolket at de var sunnhetsfarlige. Tuberkulosen illustrerer klart hvordan en folkesykdom oppstår, influerer på samfunnsforhold og helsevesen og så går tilbake ved de rette forholdsregler.

1) Det hevdet også Holst i sin doktoravhandling.

2) Hører egentlig inn under neste bind og er også nevnt der.

Fra 1875 fikk vi et eget medisinaldirektorat. Medisinaldirektør Dahl tok som nevnt først opp til fornyet studium de sinnssykes behandling. Han gav også en samlet utredning om den offentlige sunnhetspleie i Norge.

Tallet på leger var i 1814 ca. 100, men av disse var ikke få ueksaminerte bataljonskirurger med en enkel utdanning. Det var i alt 27 offentlige leger. I 1853 var der i alt 295 leger, i 1873 441 og i 1888 650. Det varte lenge før legenes oppgave ble anerkjent, men etter hvert våknet forståelsen. Fra 1836 kalles de offentlige leger utenfor byene distriktsleger. Fra 1830-årene førtes det en kamp i Stortinget mot distriktslegene, særlig av Jaabæk - som kalte dette en form for luksus. Fra 1872 har vi hatt en særskilt statistikk over sinnssyke behandlet på asylene, først utgitt av Indredepartementet, fra 1875-1929 av direktøren for det sivile medisinalvesen.

Ved lov om Sundhetskommisjonen og foranstaltninger i anledning av epidemiske og andre smittsomme sykdommer av 16. mai 1860, ble det innført meldeplikt til Sundhetskommisjonens (Helserådets) ordfører for de smittsomme sykdommer som til enhver tid var gjenstand for det offentliges særlige omsorg. Sundhetsloven knesatte prinsippet om kommunalt selvstyre i helse spørsmål og gav det lokale helseråd stor myndighet. I 1861 sendte Indredepartementet en oppfordring til byene om å ta inn i sine helsevedtekter bestemmelser om at enhver praktiserende lege i byen hver måned og hvert kvartal skulle sende inn til Helserådet en summarisk liste over en rekke oppgitte og andre sykdommer som var kommet til behandling i måneden eller kvartalet. I mindre byer og i landdistriktene forsøkte medisinaladministrasjonen å få legene til å gi tilsvarende oppgaver frivillig.

Grunnlaget for legenes dødsårsaksstatistikk ble forandret i den siste del av århundret. Den offentlige lege fikk hovedansvaret for døds meldingene. De summariske dødsårsakslistene som de offentlige leger utarbeidet ble benyttet som grunnlag for den offisielle dødsårsaksstatistikk helt til 1927.

Når en ved hjelp av oppgavene i den offisielle medisinalstatistikk skal prøve å få et inntrykk av dødeligheten av de forskjellige sykdommer i Norge før i tiden, må en være merksam på at legenes dødsårsakslistene ikke på langt nær omfattet alle dødsfall, særlig ikke på landet. Der døde tidligere mange uten å være behandlet av lege - mest spedbarn og gamle. Dødsmeldinger på landet om alle dødsfall (også de hvor lege ikke

hadde vært til stede) til den offentlige lege ble først innført i 1892. Etter århundreskiftet ble forskjellen mellom legenes og prestenes oppgaver - den alminnelige dødelighetsstatistikk - meget liten.

Blant de statistiske oppgaver de årlige medisinalberetninger inneholder, er legenes oppgaver over sykehusenes virksomhet, over epidemiske og andre sykdommer og over dødsårsaker, av størst interesse. For de epidemiske og andre smittsomme sykdommer har en statistikk helt fra 1867, men for en del sykdommer er nok en del lettere tilfelle ikke kommet med.

Statistikken over dødsårsaker er trykt hvert år fra 1853, aldersoppgaver fra 1867, men først fra 1872 fordeling på kjønn (for Kristiania for de dodes kjønn og alder fra 1860, for Bergen fra 1867).

Med de store forandringer både i sykdomsstrukturen, synet på det forebyggende arbeid og hygienen har statistikken måtte tilpasses etter hvert, det gir forrige århundre et tydelig uttrykk for. Den viser hvordan samfunns- og sunnhetsforholdene kommer fram i statistikken og hva statistikken har betydd som grunnlag for reformene.

Under befolknings- og helsestatistikken må nevnes rekrutteringsstatistikken. Foruten opplysninger av rent militær art er den en statistikk over resultatene av legeundersøkelsen av de vernepliktige mannskaper til hæren som viser kroppsutvikling og helsetilstand blant landets mannlige ungdom i omkring 20-årsalderen. Statistikken begynte med året 1878 som var det første år utskrivning fant sted etter vernepliktsloven av 1876¹⁾.

h) Jord- og skogbruk

Utviklingen av forholdene i jord- og skogbruk ble tidlig tatt opp til statistisk beskrivelse, rent strukturelt spilte disse næringer i begynnelsen av århundret en dominerende rolle i næringslivet. Det ble gjort enkelte tilløp til med små utgifter å skaffe seg visse landbruksstatistiske data²⁾. Den 18. november 1814 nedsatte Stortinget en komite som skulle undersøke landets indre økonomi. Denne komite skulle beskjeftige seg med alt som hørte inn under akerbruk, fedrift, fiske,

1) Til og med 1915 ble rekrutteringsstatistikken utgitt av Armédepartementet.

2) Utviklingen av Den Norske Jordbruksstatistikk av Paul Barca. Fra middelalderen finnes ennå bevart noen av de Jordebøker (fra 1661) som var grunnlag for utlikning av landskyld og tiende. De ble senere avløst av matriklene av 1665 og 1723.

skogsdrift m.m., lage oversikter over næringsveienes tilstand, komme med forslag til reformer osv. Komiteen fikk myndighet til å hente inn opplysninger gjennom embetsverket.

Den 26. august 1815 sendte komiteen innberetning til Stortinget om landbruksøkonomien og om Norges skogvesen og trelasthandel.

Overensstemmende med forskrifter gitt av Rentekammeret ble det ved departementssirkulærer av 1816 og 1826 pålagt amtmennene å gi innberetninger om høstutsikter og høstutbytte. Hvert år skulle det innen utgangen av juli måned gis innberetning om utsiktene for korn- og høyhøsten og innen midten av oktober om høstens utfall (se tidligere omtale av amtmennenes femårsberetninger, side ²¹ og senere). I nær forbindelse med høstberetningene står oppgavene over markedspriser på korn og poteter.

Til disse opplysninger om høstens utfall og kornprisene kan en føye oppgaver over bygdemagasinenes status¹⁾ påbudt ved departementssirkulære av 18. mai 1824.

Det var av stor betydning for myndighetene å ha et overblikk over kornforsyningene for å kunne treffe rådgjerder for å forebygge mangel eller kanskje hungersnød. En hadde dyrekjøpte erfaringer senest fra ettervirkningene av uåret 1812.

Ved lov av 17. august 1818 ble det påbudt ny matrikulering. Ved denne ble det brakt tilveie en del landbruksstatistiske data, f.eks. over brukenes antall, kapitalverdien og størrelsen av husdyrholdet. I det hele virket matrikuleringen til å øke kjennskapet til landbruksforholdene i de forskjellige deler av landet.

I 1809 ble Selskapet for Norges Vel stiftet. Også dette hadde planer om å skaffe oppgaver om landbruksøkonomiske forhold. Det ble også brakt i stand en del topografiske beskrivelser, men noen egentlig landbruksstatistikk ble det ikke til.

I 1825 ble det første skritt tatt til en ordning med å hente inn mer utførlige beretninger om den økonomiske tilstand rundt om i landet. Det ble pålagt amtmennene å gi rapporter om den økonomiske tilstand i

1) Bygdemagasinenene ble opprettet i Norge i det 18. århundre for å sikre bygdebefolkningen mot kornnød. I 1788 ble det fra Rentekammeret utsendt en plan for bygdemagasinenenes opprettelse i Norge, og i det følgende århundre ble de grunnlagt i mange bygder. I 1833 var det 250 bygdemagasiner, men snart etter begynte man å nedlegge dem.

distriktene ved utgangen av 1827 og senere regelmessig hvert femte år. Det ble også bestemt at rapportene skulle være mer utførlige, blant annet skulle det gis opplysninger om tallet på de forskjellige slags husdyr og om nydyrkingen i løpet av de siste 10 år. Da de nye oppgaver ikke kunne komme med i rapporten for 1827, ble det gitt tilleggsrapporter avsluttet ved utgangen av 1829. På grunnlag av dette ble det utarbeidet en oversikt med tilhørende tabeller. Selvsagt lyktes det ikke å få tilfredsstillende oppgaver om størrelsen av husdyrholdet på denne måte. Det var ikke påbudt noen opptelling, oppgavene bygde bare på individuelt skjønn. En valgte derfor for framtiden den mer betryggende framgangsmåte å hente inn oppgaver over husdyrholdet og utsædens størrelse ved fullstendige tellinger, men en fortsatte med å hente inn andre mer skjønnsmessige opplysninger sammen med amtmennenes femårsberetninger.

Den første jordbrukstelling ble holdt i slutten av året 1835. Foruten oppgaver over husdyrholdet og utsæden ble det i forbindelse med tellingen hentet inn skjønnsmessige oppgaver over foldigheten av de forskjellige sædarter. Disse skulle tjene som grunnlag for beregning av avlingen.

Da den forrige femårsberetning daterte seg til utgangen av 1829, skulle den neste vært gitt ved utgangen av 1834. Tidspunktet ble utsett til utgangen av 1835 for å kunne samarbeides med resultatene av den kombinerte folke- og jordbrukstelling 1835. Senere kom beretningene regelmessig hvert femte år og da folketellingene ble holdt hvert 10. år, falt beretningene sammen med tellingen annenhver gang. Ved skrivelse av 9/12 1835 gav Finans-, Handels- og Tolddepartementet en del nærmere forskrifter om hvordan femårsberetningene skulle lages. Framstillingen av næringsveienes fram- eller tilbakegang skulle såvidt mulig belyses ved statistiske tabeller. Men det statistiske materiale som kom inn, var lite omfattende og mangelfullt. For jordbruket var der utenom tellingsoppgavene bare tabeller over nydyrkingen og over kornmagasinenes status.

Selv om femårsberetningene 1835 gir lite rent statistisk, er de opplysninger de gir av rent beskrivende art om landbrukets kår og utvikling meget verdifulle. Det samme kan en si om de følgende beretninger, men deres betydning tapte seg etter hvert som det ble flere andre og mer fullstendige kilder med opplysninger om den økonomiske tilstand. Finans-, Handels- og Tolddepartementet utferdiget 26/1 1839 en rekke bestemmelser til veiledning ved framtidige femårsberetninger.

Om jordbruk og fedrift ble forlangt følgende oppgaver i tabellform:

1. Tallet på jordbruk fordelt på eiere og leiere
2. Matrikkelskylden særskilt for selveiere og bortleide eiendommer
3. Utstrekning av sameier i hjemmemarka og om utskiftningen i perioden
4. Nydyrking i perioden
5. Bygdemagasinenes tilstand

Særskilt for de faste eiendommer ble det forlangt oppgaver over tingleste og avleste panteheftelser og verdien av solgte eiendommer.

Som tillegg til femårsberetningen 1836-40 fulgte tabeller utarbeidet etter de innkomne skjematiske oppgaver og dessuten en tabell over markedsprisen på kornvarer, poteter og kornbrennerier. Det ble ikke forlangt noen tabellariske oppgaver over utsæd og husdyrhold. Når femårsberetningene ikke falt sammen med tellingene, skulle det hentes inn opplysninger fra de underordnede embets- og bestillingsmenn i prestegjeldene om de sannsynlige endringer etter siste telling. Tellingene i 1845 og 1855 skiller seg ikke fra den i 1835, men den siste viser et stort framskritt når det gjelder påliteligheten av oppgavene. Femårsberetningene for 1841-45, 1846-50, 1851-55 og 1856-60 viste ikke noen egentlige forandringer hva landbruksstatistikken angår.

Mens jordbrukstillingen i 1865 som de foregående år bare gav opplysninger om utsæd og husdyrhold, viste femårsberetningen 1861-65 betydelige framskritt fra de foregående år. Det ble hentet inn opplysninger om flere nye emner, og både disse og de andre oppgaver ble sammenholdt med resultatene av tellingen og nyttet til utregning av en rekke nye statistisk verdifulle tabeller som utsæd pr. mål, beregnet størrelse av det tilsådde areal, årlig mjølkeutbytte pr. ku og beregnet, samlet mjølkeproduksjon.

På grunnlag av sorenskrivernes oppgaver over salg av faste eiendommer ble det beregnet gjennomsnittspriser pr. skylddaler og samlet verdi av landeiendommer.

Det var denne gang påbudt at de originale rapportene fra de underordnede embets- og bestillingsmenn skulle sendes inn sammen med amtmennenes femårsberetninger. Derved ble det mulig å øve kontroll og kritikk av primæroppgavene og nytte materialet bedre enn før.

Når det gjaldt publiseringen av oppgavene, ble det i beretningen 1861-65 for første gang skilt mellom oppgavene over utsæd og husdyrhold og resultatene av folketellingene. Fra nå av ble oppgavene over jordbruk

og fedrift skilt fra amtmennenes femårsberetninger og gitt ut for seg. De kom i serien Jordbruk og fedrift med tabeller og tekst om disse emner og en egen serie med oppgaver over de faste eiendommer. Begge disse serier fortsatte siden regelmessig til 1920. I amtmennenes femårsberetninger er der siden bare stoff av beskrivende art om jordbruket, men selvsagt er også dette stoff av betydelig verdi når det gjelder å vise tilstanden og utviklingen.

I 1860 ble det påbegynt en ny revisjon av matrikkelen. Det var først og fremst arealoppgavene - særlig engarealene - en var interessert i, men forsøket på å bearbeide arealoppgavene fra matrikuleringen førte ikke fram. Men som et resultat av disse undersøkelser ble i statistikken for de faste eiendommer 1871-75 tatt inn en tabell hvor en for første gang har forsøkt å inndelegge eiendommene i størrelsesklasser etter arealet (innmarken).

I jordbruksstatistikken for 1875 og femåret 1871-75 øket stoffet¹⁾ igjen, og oppgavene var sannsynligvis også mer pålitelige. Ved tellingen i 1875 brukte en for første gang aldersklasser for hester og storfe. Det ble hentet inn oppgaver over gjennomsnittsverdi pr. stk. av husdyrene og foretatt beregninger av den samlede verdi. Videre var der oppgaver over slaktevekt, priser på mjølk og smør og for første gang oppgaver over meieridriften og om bruken av maskiner i jordbruket. De skjønsmessige oppgaver over mjølkeutbyttet pr. ku, utsæd pr. mål og foldighet søkte en å få forbedret ved å knytte dem til særskilte oppgaver som lensmennene skulle samle inn fra gårder som en anså for representative.

De jordbruksstatistiske oppgaver som ble hentet inn sammen med femårsberetningene 1866-70 ble ikke publisert særskilt, men kort omtalt i utgaven for 1871-75.

i) Handel, skipsfart, bergverk, industri, fiskerier, lønninger, valg

Statistikken over handel og skipsfart er meget gammel. Den skriver seg fra tiden før adskillelsen fra Danmark og ble bearbeidet allerede av tabellkontoret under Rentekammeret. Her skal gis en redegjøring om handelsstatistikkens utvikling vesentlig etter statistiske oversikter 1948²⁾.

1) J.N. Mohn: Jordbruksstatistikk 1871-75, NOS. Norsk Retstidende 1880: Husmannsklassens betydning i samfunnet og om Husmennenes økonomiske stilling.

2) Se også Statsøkonomisk Tidsskrift 1910. A.N. Kiær: En reform i den norske handelsstatistikk.

I amtmenenes femårsberetninger for 1829 finnes tabeller som viser innførselen og utførselen av en rekke viktigere varer i årene 1828 og 1829. Noen fullstendig handelsstatistikk har en imidlertid ikke i Norge før fra 1835. Fra dette året foretok tabellkontoret i Departementet for det Indre en statistisk bearbeiding av materialet i tollbøkene ved alle tollsteder. Resultatene ble offentliggjort i boken Statistiske tabeller for kongeriket Norge med tabeller vedkommende Norges handel og skipsfart i året 1835 som kom i 1839. I den første tid kom disse oppgavene hvert tredje år, først fra 1850 årlig. Fra 1837 ble planen noe utvidet, men utvidelsen gjaldt vesentlig skipsfartsstatistikken.

For handelsstatistikken var det utilfredsstillende at Byrået ikke fikk selve grunnmaterialet men bare oppgavene fra tollvesenets protokoller¹⁾. I årene 1835 til 1865 inneholdt handelsstatistikken bare oppgaver over mengden av de utførte og innførte varer. Oppgaver over verdien av de enkelte varer ble ikke gitt før i 1866. Disse verditallene bygger imidlertid ikke på faktiske oppgaver over hva som ble betalt for varene, men ble beregnet i Byrået ved hjelp av priser innhentet fra kontakter i næringslivet. Samtidig med at beregningen av verditallene tok til, ble det foretatt en beregning bakover til 1851 av verdien av den samlede import og eksport.

I årene 1835 til 1865 ble varene ført opp i alfabetisk orden. Først i 1866 ble der foretatt en systematisk gruppering. Varene ble inndelt i 25 hovedgrupper og innenfor disse som regel videre oppdelt i undergrupper.

Fra 1866 inneholdt den offisielle handels- og skipsfartstatistikk et utdrag av årsberetningene fra de norske og svenske konsuler i utlandet. Fra 1871-75 ble statistikken delt i 3 særskilte hefter: a) Utdrag av konsulatberetningene, b) Inn- og utførselstabeller og c) Skipsfartstabeller. En finner i konsulatberetningene oppgaver over innførsel fra Norge og utførsel til Norge for de enkelte konsulatdistrikter. Med beretningene for 1876 slutter denne serie. Den ble avløst av "Innberetninger om Handel og Sjøfart fra de Forenede Rigers Konsulater" utgitt ved det kgl. Svenske og Norske Udenriksdepartements Foranstaltning 1880-89²⁾.

1) For å komme originaloppgavene nærmere ble det i 1868 bestemt at det for sjøverts utførte varer istedenfor månedlige sammendrag for hvert utgående skip, skulle gis oppgaver med spesifisering av ladningens innhold.

2) Den går deretter ut av serien Norges offisielle statistikk.

Den første offisielle statistikk om skipsfarten kom som nevnt i 1838 sammen med handelsstatistikken. Den gav oppgaver over flåten fordelt på hjemsteder, størrelsesgrupper og besetning, over skipsfarten til og fra norske havner og over nasjonaliteten av de til Norge ankomne og fra Norge avgåtte skip, opplysninger om tilgang og avgang av flåten m.v.

Fra 1871 ble skipsfartsstatistikken utgitt som egen publikasjon.

Skipsfartsstatistikken har i årenes løp budt på en rekke spesialproblemer særlig som følge av handelsflåtens utvikling og overgangen fra seil til damp. I statistikken fra 1835 til 1876 ble størrelsestallene angitt i kommercelaster¹⁾. Fra 1846 gikk en over til rommål og regnet da en kommercelast = 165 kubikkfot. I 1876 gikk så Norge over til et målesystem hvor størrelsen ble angitt i registertonn á 100 kubikkfot lik $2\ 832\ m^3$. Bruttotonnasjen utgjør skipets rominnhold inklusive alle faste oppbygninger. Nettotonnasjen er lik bruttotonnasjen minus alle rom som ikke direkte blir nyttet til last eller passasjerer. Ved omregning fra kommercelast til registertonn regnet man en kommercelast lik 2,1 nettoregistertonn.

Tonnasjetallene for seil- og dampskip kan ikke sammenliknes direkte fordi dampskipstonnasjen er så meget mer effektiv. Tidligere opererte man i statistikken først med begrepet "beregnet seilskiptonnasje" og senere med begrepet "beregnet dampskipstonnasje" idet man regnet nettotonnasjen for dampskip 3,6 ganger mer enn nettotonnasjen for seilskip.

I 1870- og 80-årene ble skipsfartsstatistikken betydelig utvidet særlig ved at anløpsstatistikken ble gjort mer detaljert. Samtidig ble tallene kommentert. I denne tiden fikk Statistisk Sentralbyrå i oppdrag - etter beslutning på den internasjonale statistiske kongress i Haag 1869²⁾ å utarbeide en internasjonal skipsfartsstatistikk. Dette viste seg å være et større arbeid enn en fra først av mente. Bl.a. var det nødvendig å foreta en spesialundersøkelse om forholdet mellom de forskjellige lands skipsmål. Utarbeidningen av den internasjonale

1) Eldre måleenhet for skips drektighet (rominnhold) og vektenhet i Norge og Vest-Europa.

2) De internasjonale statistiske kongresser begynte i 1853. Norge var representert på alle kongresser fra 1855 av, fra 1867 av direktør Kiær. I 1869 ble det besluttet at det skulle utarbeides internasjonale statistiske arbeider av sammenliknende art slik at de enkelte grener skulle fordeles på de forskjellige land.

skipsfartsstatistikk tok lang tid både fordi arbeidet i seg selv var krevende og fordi Byrådet i disse år hadde mange andre og vanskelige oppgaver og var uten tilstrekkelig disponibel hjelp av særlig kvalifiserte folk. Resultatene av skipsfartsstatistikken foreligger i 4 bind, redigert av A.N. Kiær, "Navigation maritime" 1876, 1881, 1887 og 1892¹⁾. Det ble også laget et norsk sammendrag - publikasjonene "International Skipsfartstatistik - Tabeller vedkommende Handelsflåtene i årene 1850-1886", Chr.a. 1887, og "International Skipsfartstatistik - Tabeller vedkommende Skipsfartsbevegelsen 1872-1894" og "Handelsflåtene 1886-1896", Chr.a. 1897.

Minstegrensen for skip som er tatt med i oppgavene over handelsflåten i skipsfartsstatistikken, har variert; før 1910 tok man med ikke-registreringspliktige skip helt ned til 4 netto registertonn.

I 1860 kom flere nye grener av statistikken til, hvorav fra tabellkontoret Bergverksdrift fra 1866, Fiskeristatistikk fra 1868 og Kommunalstatistikk fra 1866. En stigning i kontorets arbeid brakte også de erklæringer om kommunenes økonomiske forfatning som ble innhentet i henhold til kgl. resolusjon av 18/12 1869.

Bergverksstatistikken for 1866 inneholder atskillige tilbakegående oppgaver, før den tid finnes oppgaver i amtmennenes femårsberetninger²⁾. I disse finnes også de eldre oppgaver over de kommunale finanser. Kommunalstatistikken ble utgitt som egen publikasjon i 1871 under navnet "Kommunale Forhold i Norges Land- og Bykommuner" og gjaldt året 1866; fra 1875 er navnet "Statistikk over Norges Kommunale Finanser". Arbeidslønninger som før var tatt med i amtmennenes femårsberetninger, kom fra 1875-85 som egen publikasjon. Den går delvis tilbake til 1850.

Også om fiskeriene fantes tidligere oppgaver i amtmennenes femårsberetninger. Fiskeristatistikken bygde på de årlige oppgaver sendt inn av lensmennene i bygdene og politimestrene eller spesielle tellingsmenn i byene. I de første årene hadde disse oppgavene et noe vilkårlig innhold da det var overlatt til amtmennene hvilke oppgaver som skulle gis. Dette ble imidlertid rettet på i 1876, fra dette år ble oppgavene sendt inn på skjemaer som Byrådet hadde utarbeidet. Opplegget av fiskeristatistikken er - som flere områder - knyttet til sekretær J.N. Mohns navn. Foruten tabellene har han i enkelte årganger i

1) Se også Statsøkonomisk Tidsskrift 1894, A.N. Kiærs foredrag: Skipsfarten og den maritime varetrafikks geografiske fordeling.

2) Se side 13 i professor J.H.L. Vogts utredning om Norges Bergverksdrift, Statsøkonomisk Tidsskrift 1899 og 1900.

innledningen utarbeidet utførlige framstillinger særlig i statistikken for 1869 og 1878.

Av stor interesse i denne periode er den statistikk som viser utviklingen av industrien i Norge - publikasjonen De statistiske oppgaver til belysning av Norges industrielle forhold 1870-74 og de senere oppgaver, fra 1875 hvert femte år¹⁾. Oppgaver før disse finner vi i amtmennenes femårsberetninger. Den første publikasjon 1870-74 er knyttet til Mohns navn. Oppgaver over fabrikker og manufakturer var utarbeidet helt fra foreningen med Danmark. Den eldste statistikk over industrien inneholdt vesentlig oppgaver over bedrifter og arbeidere og opplysninger om drivkraften, men ingen opplysninger om produksjonen. Fra 1870 bygger statistikken på nominative oppgaver og i 1875 ble dette prinsipp videreført, idet der ble utfylt et skjema for hvert anlegg.

Sondringen mellom fabrikk og håndverksdrift er vesentlig etter virksomhetens art. Oppgavene over håndverket i statistikken for 1870-74 er tatt fra de kommunale folketellinger som omkring 1870 ble holdt i de fleste byer. Der er også med en sammenstilling av inn- og utførsel av industrielle produkter og råstoffer 1870-74 basert på handelsstatistikens oppgaver, men omgruppert for å svare til industriens behov.

Oversikten 1870-74 gir et godt grunnlag for videre arbeid med industristatistikken selv om den har flere mangler.

De oppgaver statistikken gir om barns arbeid er før nevnt. Hertil kommer en utredning i Rettstidende 1874 om Barns og kvinners arbeid i fabrikkene og Mohns lovutkast med motiver angående Børns og unge menneskers anvendelse til arbeide utenfor hjemmet 1878. Disse er ikke trykt som offisiell statistikk, men de betyr meget for utbyggingen av vår arbeidervernlovgivning. J.N. Mohn har fått navnet Den Norske Arbeidslovgivnings far. Spørsmålet om barnarbeidet er karakteristisk for et begynnende omslag i samfunnssynet. Da spørsmålet først ble tatt opp, dreiet det seg om hvorvidt en lovmessig regulering på dette område var nødvendig. Det var ingen som tenkte helt å forby barnarbeidet. Etter tidens liberalistiske tankegang var en lov mot barnarbeid en innblanding fra staten i foreldrenes myndighet og det kunne bare skje for å forebygge misbruk. Ti år senere var det ikke tvil om statens plikt til å gripe inn. Spørsmålet var da om barnarbeidet skulle forbys helt eller ikke.

1) For 1879 ble statistikken utgitt av den norske tollkommissjon av 25. august 1879.

Sekretær Mohns befatning med statistikken over de kommunale finanser førte ham inn på flere økonomiske og beskatningsmessige undersøkelser. Til den kommunale skattekommisjon gav han en utførlig framstilling, og hans avhandling i Norsk Retstidende 1873 om Privatformuens fordeling i Norge gir et utgangspunkt for senere forskning om formues- og inntektsforhold likeså den senere om formuesforhold i riket i Norsk Retstidende 1876.

Mohn var sterkt interessert i stemmerettsstatistikken. Han har 2 avhandlinger i Norsk Retstidende 1874: Valgmands- og Stortingsvalgene 1870 og 1873 og Stortingene 1815-74. Disse gjorde ham da særlig skikket til å foreslå de utførlige statistiske undersøkelser som etter begjæring av Stortinget i 1875 ble foretatt for å bringe på det rene virkningen av de nye stemmerettsforslag 1877, den såkalte stemmerettsstatistikk. Dette er såvidt en kan se første gang Statistisk Sentralbyrå ble brukt til en slik forhåndsundersøkelse¹⁾. Dette ekstraordinære arbeid var meget krevende og la stort beslag på arbeidskreftene både de mer kvalifiserte og de andre. Det kom derfor til å hindre andre arbeider da en hadde knappe frister fordi saken skulle legges fram for Stortinget.

j) Fattig-, retts-, undervisnings-, finans- og sparebankstatistikk

En rekke statistiske arbeider begynte på denne tid i de forskjellige departementer: Fattigstatistikk, rettsstatistikk, undervisningsstatistikk, post- og telegrafstatistikk, jernbanenes driftsberetninger. De fleste av dem ble senere overtatt av Statistisk Sentralbyrå.

Fattigstatistikken er den del av sosialstatistikken som har den lengste historie, og fattigloven av 1845 er det første landsomfattende sosiale lovverk i Norge.

Det var Eilert Sundt som grunnla fattigstatistikken, og han var i sine siste arbeidsår med sosial forskning gått over til å bli konsulent for Kirkedepartementet på dette område. Hans første arbeid på dette felt er fattigstatistikk for 1860 med tilbakegående oversikt fra 1851. Eilert Sundt utarbeidet fattigstatistikken til og med 1866. I tillegg utarbeidet han også det han kalte Blade til Fattigkomisjonene, tekstlige uttalelser om forholdene, av stor sosial og historisk

1) Her er også vist til Justisdepartementets undersøkelse 1871, bilag 31, Om Stemmerets-, Indtægts- og Skatteforhold i Norge 1868.

interesse og i 1870 for Christiania Kommune en inngående studie over fattigforholdene i Christiania. Fra 1869 ble utarbeidingen av statistikken overtatt av Kirkedepartementet som fulgte samme plan. Fattigstatistikken lå på et høyt nivå, og den er en god kilde til å følge både den økonomiske og sosiale utvikling i annen halvdel av århundret. Noen arbeidsledighetsstatistikk eksisterte ikke den gang, men utvandringstatistikken gir opplysninger av interesse i denne sammenheng. Oppgaver over fattigunderstøttede var der i folketellingene 1845¹⁾, 1865, 1875 og 1891.

Rettsstatistikken, dvs. Kriminal-, Skifte- og Konkursstatistikken, går langt tilbake. Eilif Gjermoe som har lagt stort arbeid i å samle opplysninger om rettsstatistikken til bruk for Byråets historie, har stilt sammen et meget fullstendig materiale hvorav her skal gjengis en del.

Som før nevnt har vi opplysninger allerede fra tiden under foreningen med Danmark.

Med Departementstidende i 1829 tar kriminalstatistikken sin begynnelse. Den eldste statistikk er bygget på oppgaver fra amtmennene over offentlige straffesaker, de såkalte kriminalfortegnelser, og oppgaver fra straffeanstaltene. Justisdepartementet traff i løpet av 20-årene foranstaltninger til forbedring av fangelistene. Benådningsstatistikk finnes for årene 1827-1831. Kriminalstatistikken for 1833 gir oppgaver over tallet på domfelte og frifunne. I årgang 1836 av Departementstidende finnes den første retrospektive oversikt for tiden 1814-36. Oppgaver over tiltalte er der fra 1814, saker fra 1821, benådede fra 1832. Den nye kriminallov er fra 1842 og de endringer den førte med seg, kom i 1845. Fra 1860 er kriminalstatistikken tatt med i NOS og fra 1861 med en retrospektiv oversikt fra 1851.

Mens kriminalstatistikken skulle gi opplysninger om forbryterne og deres forbrytelser skulle statistikken over den kriminelle rettspleie vise hvilke veier saksbehandlingen tok, hvor ofte de forskjellige rettsorganer og rettsmidler ble benyttet, hvor hurtig og effektivt saksbehandlingen forløp på de forskjellige trinn. Statistikken over den kriminelle rettspleie gjaldt derfor saker, mens kriminalstatistikken gjaldt personer. En del stoff om disse spørsmål ble før trykt i kriminalstatistikken, men behovet for en regelmessig, systematisk statistikk om disse spørsmål kom da den nye straffeprosesslov av 1887 trådte i kraft.

1) Noen opplysninger allerede i 1825 og 1835.

Fengselsvesenets beretninger har alltid levert personalstatistikk og gitt viktige bidrag til kriminalstatistikken. Til 1875 inneholdt kriminalstatistikken tabeller over fanger i statsfengslene, slaverier og tukthus. Der ble også gitt beretninger om straffeanstalter som bl.a. inneholdt opplysninger om fangetallet ved utgangen av budsjettåret. Fyldige statistiske opplysninger finnes i beretningene fra Botsfengselet fra 1852. De sluttet med driftsåret 1883-84. Man fant dem overflødige ved siden av Justisdepartementets alminnelige beretninger om straffe- arbeidsanstaltene som var begynt med årgangen 1875. De inneholdt svært fullstendige opplysninger om funksjonærene, fangebehandlingen, tilgang og avgang m.v. Det moderne lokale fengselsvesen skyldes loven av 13/10 1857. Loven opprettet fengselsdistrikter og påbød oppførelse av distriktsfengsler.

Statistikken over den sivile rettspleie skriver seg også fra foreningen med Danmark. De forskjellige påbud fra de tidligere tider ble gjentatt i loven om forlikelsesvesenet fra 20/7 1824. Hva der særlig faller i øynene var den gamle bestemmelse om tvangsmulkten ved forsinkelse i innsendingen.

Oppgavene fra kommisjonene og de forskjellige retter ble fra 1814 bearbeidet i Justisdepartementet. Fra 1814-24 ble de tatt inn i den norske Rikstidende, fra 1829 i Departementstidende. Fra 1849 kom der inn oppgaver over stiftsoverrettenes saksbehandling. Loven om små gjeldssakers behandling av 8/5 1869 førte til atskillig utvidelse av statistikken. Parallelt med denne statistikk løp hele tiden statistikken over høyesteretts saksbehandling og avtrykk av justitarius' forklaring, overensstemmende med lov av 12/9 1818 og kgl. reskr. av 16/4 1825 over pådømte, forlikte og henstående saker i hver enkelt sesjon.

Oppgjøret over dødsboer hvor der er umyndige eller fraværende arvinger og oppgjøret over konkursboer er fra gammel tid henlagt under det offentlige. Så lenge der har vært betalt avgift av arv har det offentlige hatt interesser å ivareta ved ethvert dødsboskifte overhode. Skiftestatistikken hører til de viktigste grener av rettsstatistikken. Den er istand til å gi et omriss av formuesforholdene i grove trekk hvor skattestatistikken ikke når fram. Man har endog villet beregne nasjonalformuen på grunnlag av skiftestatistikken oppgjør av den samlede arvemasse. Konkursstatistikken kan særlig belyse forholdene i nedgangstider. Også disse oppgaver går tilbake til dansketiden.

Det varte en god stund før Justisdepartementet som overtok disse oppgaver fra 1814, fant å burde utnytte dem til statistiske tabeller. Loven av 16/7 1845 om større myndighet for ugifte "fruentimmer" gav den første tilskyndelse. For å se virkningen av loven ble der satt opp tabeller for årene 1842-47 over boer behandlet av ordinær skifterett, samfrrender eller skiftekommissæren i byer og bygder. Oppgavene som finnes trykt i departementstidende for 1849, gjelder behandlede, tilkomne, sluttede og uavgjorte skifter. Utarbeiding av tabeller over antallet av skifter ble senere stadig fortsatt, men trykningen var uregelmessig til den faste skiftestatistikk tok sin begynnelse med året 1865.

Den første statistikk over overformynderiene finnes i Departementstidende for 1857.

Den nye konkurslov av 6. juni 1863 måtte gjøre en grundigere skiftestatistikk nødvendig. Statistikk for overformynderiene var ikke med men kom til i det følgende år 1866.

Den offisielle skiftestatistikk er fra en side ufullstendig, da den bare omfatter skifterettens virksomhet, ikke solvente dødsboer med utelukkende myndige og nærværende arvinger som blir gjort opp uten skifterettens mellomkomst.

En egen oppgave har konkursstatistikken fått som ledd i en alminnelig konjunkturstatistikk.

Den eldste undervisningsstatistikk ble utgitt av Kirke- og undervisningsdepartementet under tittelen Statistiske tabeller vedkommende undervisningsvesenets tilstand i Norge ved utgangen av året 1837. Den omfattet almueskolene på landet og i byene seminarier og andre utdanningsanstalter for almueskolelærere, borger- og realskoler, lærde skoler og universitetet og inneholdt opplysninger om skoler, lærere, elever og skolepliktige, utgifter m.v. spesifisert for hvert prestegjeld. Tilsvarende, men mindre fyldige publikasjoner, ble utarbeidet for skoleårene 1840-41 og 1853-54. Lov om almueskolevesenet på landet av 1860 bestemte at skolekomisjonene skulle utarbeide årlige beretninger om skolevesenets tilstand i landdistriktene. Beretningene skulle gis på fastsatt skjema og sendes stiftsdireksjonen. På grunnlag av disse oppgavene og av beretninger fra stiftsdireksjonene utarbeidet departementet årlig statistikk over almueskolevesenets tilstand i landdistriktene fra og med 1861. Byene ble bare tatt med i statistikken for 1867 og 1870. I 1875 ble statistikken vesentlig utvidet da det også ble

gitt årlige oppgaver over almueskolevesenet i byene. Dessuten ble statistikken utvidet til å omfatte alle former for høgre almueskoler, seminarer og lærerskoler, folkehøgskoler, amts- og aftenskoler, skoler for døve, blinde m.v. og tegneskoler. Statistikken ble offentliggjort i NOS. Beretning om skolevesenets tilstand fra 1860-85.

Finansdepartementet utarbeidet oversiktene over Kongeriket Norges Finantser i årene 1850-76 framstillet ved tabellariske oppgaver over statskassens inntekter, utgifter, beholdninger, aktiva og passiva. De er meddelt av Finansdepartementet som tillegg til de årlig utgitte finansoversikter.

Sparebankstatistikken ble overtatt av Byrådet i 1880. Den var tidligere utarbeidet av Finansdepartementet og de eldste oppgaver finnes også her i amtmennenes femårsberetninger. Professor Morgenstjerne (daværende byråsjef) har behandlet sparebankstatistikken og dens historie i Retstidende 1887. Norges Sparebanker utkom første gang i 1876 med oppgaver for 1870, 71 og 72. Oppgaver for private aksjebanker ble først trykt i Statistiske Meddelelser.

Post-, telegraf- og jernbanenes statistikk ble utgitt av de respektive administrative institusjoner.

k) De første statistiske samleverker

1) Det første statistiske samleverk er Jens Krafts "Topografisk-statistisk beskrivelse over Kongeriket Norge" (6 bind, 1820-35). Kraft, som var sorenskriver, gjør her rede for ikke bare naturvilkår, grenser, flateinnhold, administrasjon og befolkning i bygd og by, men også for hele det økonomiske liv. Her finnes blant annet en mengde landbruks-statistiske opplysninger for en stor del bygd på de oppgaver som ble hentet inn ved matrikuleringen. Ved denne sin Norgesbeskrivelse gjorde Kraft i stort monn arbeid som var av stor samfunnsmessig interesse. Det var derfor rimelig etter hvert som arbeidet skred fram og brakte ham økonomisk tap, at han mottok pengehjelp fra det offentlige. Da han etter avslutningen av verket straks etter gikk i gang med en ny ajourført utgave av de tre første bindene (utgitt 1838-40), fikk han ett års tjenestefrihet fra sitt sorenskriverembete og ble offisielt engasjert som et slags statistisk byrå ved at Finansdepartementet overdrog ham å bearbeide amtmennenes femårsberetninger - datidens viktigste økonomisk-statistiske materiale - som nettopp var kommet inn i sterkt utvidet form for 1836-40.

I en historisk-topografisk håndbok over Kongeriket Norge 1845-47 resymerte Kraft hovedresultatene av en menneskealders studier på området. Ved avslutningen av den første utgave gir Kraft uttrykk for en del pessimisme over at verket ikke hadde møtt den interesse han hadde håpet. Tiden var ikke moden ennå for denslags grundige studier. Men Krafts Norgesbeskrivelse er i senere tider av den økonomisk orienterte historieforskning brukt meget flittig som et uuttømmelig kildeskrift om landets næringsliv i tiden umiddelbart før det moderne industrielle og kommersielle gjennombrudd.

2) I 1840 kom A. Schweigaards lærebok i Norges Statistikk, første halvdel av et større verk som ikke ble avsluttet. Dette er dels en beskrivelse av landet og dets næringsveier, dels statistikk på forskjellige områder så langt tilbake som det etter det foreliggende materiale var mulig å skaffe.

3) I 1848 kom Norges Statistik ved M. Braun Tveth, en meget fullstendig oversikt over "Norges Overflades Beskaffenhed og Klima, Areal og Folkemængde, Jordegodsets Fordeling, Næringsveiene, Penge- og Bankvesen, Finansvesen, Kommunenes Økonomi, Militærvesen, Undervisningsvesen, Statsforvaltning, Administrasjon og Statistisk Inndeling og Nationens økonomiske og moralske Tilstand" (fattigdom, kriminalitet, barn født utenfor ekteskap, selvmord). For studiet av tidligere tiders forhold er Tvethes bok av meget stor interesse. Han forstår å nytte det sparsomme materiale på en meget interessant måte. Når det gjelder pengevesenets historie, er den behandlet mer inngående enn andre områder i boken. Forfatteren sier at grunnen dels er at den alminnelige historie ellers har lite med av dette, dels at kunnskaper om disse spørsmål letter innsikten i de økonomiske forhold dengang, og at det er viktig å få kjennskap til de misgrep som har funnet sted når det gjaldt bank- og pengevesen.

4) Eilert Sundts arbeider fra midten av århundret preger den sosialstatistiske forskning selv om hans arbeider har vakt mer oppmerksomhet i senere tider enn i hans egen samtid. Eilert Sundts arbeider er ikke offisiell statistikk, men resultatet av en enkelt forskers usedvanlige energi og interesse for sitt land og sitt folk. De har hatt så stor betydning for senere tiders statistikk og for sosiologisk forskning at de hører med i statistikkens historie. Her skal først gjengis et utdrag av oversikten over Sosialstatistikkens historie i Norge gjennom 100 år¹⁾

1) NOS XI 113, 1952 (Signy Arctander).

og ellers vises til Statsøkonomisk Tidsskrift 1917, N. Rygg: Eilert Sundt 1817 - 8. august 1917 - og også en del utdrag av andre kilder (H.O. Christoffersen: Eilert Sundt - en dikter i kjensgjerninger, Oslo 1962).

Eilert Sundts forskning falt sammen med et omslag i samfunns-synet, det skyldtes ikke hans virke, men han ble en tolk for det nye syn. Thraniterbevegelsen hadde også den virkning at det ble vist arbeiderstanden større interesse. Men Eilert Sundts undersøkelser var ikke begrenset til noen bestemt klasse. Han tok opp en rekke problemer og det var hans mål at alle hans arbeider skulle gå inn i et samlet verk om folkelivet i Norge. Fra først av lå den statistiske forskning ham fjernt. Han spurte seg for direkte hos folk som skulle kjenne forholdene og trakk sine slutninger etter de svar han fikk. For såvidt kan en også si at hans metode var en forløper for den moderne intervju metode. Men Eilert Sundt kom snart til at det var vanskelig å finne enkeltpersoner som kunne ha full oversikt over forholdene, og han fant derfor at tallene på mange måter gav det beste svar. Sundts primærstoff tallmessig var det materiale som var innsamlet i forbindelse med folketellingene i Norge. Særlig tre tellinger - 1825, 1835 og 1845 - var av stor interesse for ham. Sundt vurderte påliteligheten av det statistiske materiale meget høyt. Han studerte de forskjellige sider av folkelivet, først og fremst befolkningsforholdene, men også de hygieniske, kulturelle, moralske og økonomiske forhold. De av hans arbeider som kommer inn under sosialstatistikk, er hans studier over befolkningsforholdene, hans sosiale miljøstudier og hans undersøkelser om fattigdommen¹⁾ og om alkoholismen. Foruten kulturhistorisk er hans arbeider av meget stor verdi, også statistisk, fordi han på så mange områder var forut for sin tid også når det gjaldt statistiske metoder.

Sundt så det som en oppgave å "udfinde den grad av dødelighet som herskede her i landet i årene 1821-50". Han mente at et slikt studium var en nødvendig forberedelse for utforskningen av de lavere klassers kår. I 1855 sendte Sundt ut sin første større statistiske studie "Om Dødeligheten i Norge - Bidrag til Kundskab om Folkets Kår". Boken var et strengt vitenskapelig arbeid. Den kan betraktes som en innledning til den norske samfunnsvitenskap.

Sundts studier om dødeligheten²⁾ og om giftermål er de som mest

1) Sundt og fattigstatistikken er tidligere omtalt.

2) Kiær skriver i Folkemengdens Bevegelse 1856-65 at Sundt for årene 1821-50 ikke har meddelt fullstendige mortalitetstabeller, men likevel har han fremstilt de viktigste av de resultater som er funnet ved disse beregninger.

stadfestet hans ry som statistiker og forsker. Han håpet også gjennom disse skrifter å slå et slag for en bedre sosialstatistikk om de kunne få en viss innflytelse på opplegget av den forestående folketelling 1855.

De flestesom arbeider med statistikk og sosiologi, søker tilbake til Eilert Sundt etter opplysninger og inspirasjon. Det som førte Eilert Sundt inn på den sosiale forsknings vei, var hans studier over fante- og landstrykerfolket, den første i 1850. I denne er der også en del opplysninger om de lavere klassers forhold (fattigstatistikk, folketellingen 1835 og 1845).

På svært mange områder av sosialstatistikken er det Eilert Sundt som først har tatt spørsmålene opp. Om tjenernes arbeidsforhold og boligforhold på landet er det opplysninger i en av bøkene om sedeligheten i Norge. Den første statistikk om fattigvesenet ble som før nevnt utarbeidet av Eilert Sundt for 1866. I boken om edruelighetstilstanden samlet Sundt indirekte opplysninger gjennom skolelærerne, i byene gjennom fattigforstanderne. Om barn utenfor ekteskap finnes der meget utførlige statistiske oppgaver i bøkene om sedelighetstilstanden¹⁾.

I Eilert Sundts reiseberetning om Røros og omegn finnes det endog forløpere for nyere lønnsstatistikk bygd på regnskapene. I 1869 ble det imidlertid slutt på Eilert Sundts sosiale forskning da Stortinget ikke lenger ville yte ham økonomisk støtte. Der ble stor debatt i Stortinget om betydningen av den sosiale forskning, og Sundt fikk liten støtte selv om professor Aschehoug varmt talte for hans arbeid. Aschehoug pekte på hvor sårt man savnet opplysninger om arbeiderklassens økonomiske kår og om samfunnsforholdene i det hele - ettertiden ville bebreide Stortinget om det stanset Sundts virksomhet, og han framholdt hvor enestående denne var. Intet land i Europa kunne oppvise sidestykke. (Herav trakk Jaabæk den slutning at det var det beste bevis for at sådant arbeid var overflødig). Denne Stortingets avgjørelse viser at forståelsen for den sosiale forskning og statistikk ennå ikke var våknet. Da saken ble behandlet i Stortinget 1869, stemte flertallet mot bevilgning "da hans skrifter ikke når dit hvor de egentlig er bestemt, og hans virksomhet derfor var forfeilet".

I boken om Piperviken og Ruseløkkbakken setter Eilert Sundt opp som sitt mål for den sosiale forskning - en målsetting som også senere tider vil kunne undertegne - Det er ganske visst noe som må kunne kalles

1) Ny utgave om Sunnhetstilstanden i Norge, bind 1 og 2, kom i 1969.

en vitenskap om folket. Som de fleste andre vitenskaper vil også denne kreve mange menns forente iakttagelser for å kunne utvikles. Fullt utviklet vil denne vitenskap lære oss å se sammenhengen mellom årsak og virkning i det tilsynelatende så ustadige og ubestemmelige folkeliv "så selv ganske små bygdens eller folkeklassers særegne forhold som ellers kun ville vekke en flyktig undren, skulle være oss forståelige og fremkalle hos oss en mer virksom deltagelse". Sundt ville at forskningen skulle tjene livet og sette frukt i praktiske tiltak.

Eilert Sundts arbeider fra 1855 og utover omfatter en rekke emner: Beretning om fante- eller landstrykerfolket 1850-65, Om dødeligheten 1855, Om giftermål 1855, Om sedelighetstilstanden 1857, 1864, 1866, Om Piperviken og Ruseløkbakken 1858, Om Røros og omegn, Trondhjem 1858, Om edruelighetstilstanden 1859, Om husfliden 1867, Om byggingsskikken på landet 1862, Blade til fattigkommisjonene, I og II, 1867, 1868, Om renlighetsstellet 1869, Om huslivet i Norge 1873, dessuten en del beretninger i tilslutning til enkelte av disse monografier og en del skildringer av fiskerbefolkningen i tidsskriftet Folkevennen 1862 og 1864 (På havet).

Som før nevnt utarbeidet Eilert Sundt den offisielle fattigstatistikk fra 1866-68 og for Christiania Kommune skriftet om fattigforholdene i Christiania 1870. I den finnes noen av de første oppgaver om kriminalstatistikk i Oslo og Aker, over politistatistikk i Christiania og andre sosiale opplysninger, bl.a. en undersøkelse om Mangelsgården som Sundt dessverre ikke fikk fullført.

I det vitenskapelig sett betydeligste av sine verker, Om giftermål i Norge", utviklet Sundt den teori som siden er blitt kalt Eilert Sundts lov (N. Rygg). Han festet seg ved at giftermål og fødsler veksler så sterkt fra tid til tid. Tidligere forfattere har søkt årsaken i de økonomiske konjunkturer i misvekst og dyrtid, krigens forstyrrelser, økende lettsindighet. På denne måte søkte man å forklare det lave tall på giftermål i de første femten årene av århundret, den påfølgende stigning til 1825, nedgangen til 1840 og økingen i 1840-årene. Det var tidens gunst eller ugunst som framkalt dette. Men Sundt fant en annen forklaring. Hans teori var betydningen av variasjonene mellom fødselskullene med visse mellomrom. Er et fødselskull lite i antall vil det i sin tid gi en fåtallig ungdomsflokk, er det stort, vil der bli mange unge og flere vigsler. Nå veksler kullene fra tid til annen. Sundt tok seg fore å følge bevegelsen fra slektledd til slektledd så langt oppgavene rakk. I 1740 kom til de usedvanlig store tall over

mennesker som bukket under av hungersnød og herjende sykdommer. I 1742 fødtes der omkring 1 600 og døde 42 000. Etter en slik uttynning måtte folgene ubønnhørlig vise seg omkring 30 år senere, og nå gjorde uårene i begynnelsen av 70-årene også nye veldige innhugg. Sundt viste den eiendommelige flod- og ebbebevegelse i vår befolkningsstatistikk fra 1740-årene og framover. Det var ikke i første rekke samtidige forhold som virket, det hang sammen med forhold som lå 25-30 år tilbake i tiden. Det var en lovbunden bevegelse som fornyet seg slektledd etter slektledd inntil utvandringen kom og skar bølgekammen av. Sundt påviste sammenhengen mellom nåtid og fortid og folkebevegelsens forutbestemte gang, og mange fenomener kom nå i et nytt lys: giftermåls- og fødselshyppigheten, retten til brødet som til sine tider ble så stor, arbeidsledighet osv.

I sine befolkningsstatistiske utredninger - Samfunnsøkonomiske Studier nr. 10-13 - peker Julie E. Backer på den store betydning av Sundts teori om samspillet mellom de ytre og indre omstendigheter som regulerte befolkningsutviklingen gjennom tidene. I første halvdel av forrige århundre svingte kurvene som beskrevet av Sundt, men fra 1860-årene ble bevegelsen i tallene mer uregelmessig som følge av utvandringen. Selv om fødsler og ekteskap i de siste 100 år ikke helt har svinget på samme måte som Eilert Sundt fant for tidligere år, er grunntanken i hans teori utvilsomt riktig og den er blitt bekreftet av den utvikling som har funnet sted i de senere år.

I kapitlet "Rift om brødet" i boken Om giftermål i Norge, gir Sundt en levende skildring av befolkningspresset i Norge i 1840-årene. I 1845 var tallet på menn i alderen 20-30 år 40 pst. større enn i 10-året tidligere, og fordi de ikke fikk arbeid kunne ikke alle gifte seg. Det ble mange giftermål, men få i forhold til dem som var i gifteferdig alder. Om mangelen på arbeidsplasser sier Sundt: "Er der rift om brødet når så mange på en gang må melde seg med tilbud om arbeid og søkning etter brød, så vil arbeidet bli billig og brødet dyrt, og går det så vidt vil arbeidsløshet inntre". I slike tider er det og så at "Folk kunne fatte Tanken om å drage bort til et annet Land - til samme tid var det også flere og flere - mest Folk av ringe Kår - at de inden Riget selv flyttede fra Egn til Egn for å søke Levebrød." Eilert Sundt mente også å kunne vise hvordan befolkningspresset førte til økt fattigunderstøttelse, særlig av unge familier, til stigning i tallet av fødsler utenfor ekteskap, til forbrytelser og at det også var grunnlaget for "Arbeideragitationen" fra 1848.

Eilert Sundt var sterkt opptatt av sosiale reformer og folkeopplysning.

Et interessant kapittel i tidens utvikling var "brennevinspolitikken". Det var 2 lover fra 1816 som skapte en blomstringstid for den norske brennevinsbrenning; den ene forbød innførsel av kornbrennevin og genever, den annen bestemte at mens det i byer og ladesteder ikke skulle være tillatt å brenne uten i kjeler på minst 200 potter, skulle på landet "enhver skattytende eier eller bruker og besidder av matrikulert jordegods ha tillatelse til å brenne," men det var forbudt å kjøpe opp korn til brennevinsbrenning¹⁾. Denne lovgivning førte til en sterk økning i brennerienes antall. Brennerienes antall var etter Schweigaards statistikk i 1835 366, i 1840 1 387, men var i 1850 sunket til 40. Brennevinsbrenningens skadelige følger ble gjennom flere år behandlet i Stortinget. Endelig i 1845 ble det vedtatt en ny lov som forbød privat tilvirking av brennevin. Det var på bakgrunn av disse forhold Eilert Sundt gikk i gang med å samle materiale for å få et bilde av edruelighetstilstanden 10 år etter at den nye loven var trådt i kraft. Boken gav ikke bare tallmessige opplysninger, den gav også et verdifullt bidrag om skikk og bruk av brennevin og berusende drikker på den tid¹⁾.

Eilert Sundts undersøkelse om Piperviken og Ruseløkbakken 1858 er den første lokalundersøkelse i vårt land og en av de første i verden. Den har en interessant forhistorie da den var et ledd i forberedelsen av skoleloven av 1860. Sundt utarbeidet et spørreskjema til innhenting av opplysninger om hvert barn i skolepliktig alder, og han fikk også anledning til å ta med opplysninger som egentlig lå utenfor dette, om familiens økonomiske stilling, boligforhold m.v. Derved ble det en virkelig sosial undersøkelse som gav overordentlig mange verdifulle opplysninger.

5) Som forløpere for de årlige utgaver av Statistisk årbok fra 1879 er der utkommet 2 publikasjoner.

Statistisk årbok for Kongeriket Norge for 1867-71 ble utarbeidet av dr. O.J. Broch i 1871. Selv om den har en annen form enn de senere offisielle årbøker - foruten tabeller har den en tekstlig framstilling - er den en viktig opplysningskilde både om administrative og sosiale

1) Se Halvannet Århundredes Edruelighetspolitikk av forskningssjef dr. philos. Sverre Bruun-Gulbrandsen i "Dette er Norge 1814-1964, første bind, Oslo 1963.

forhold og naturforhold, særlig om landbruket. I sin bok Kongeriket Norge og Det Norske Folk, Dets Sociale Forhold, Sundhetstilstand, Næringsveie, Redningsvesen, Samferdselsmidler og Økonomi afgiven til Kongressen for Sundhetsforhold og Redningsvesen, Bryssel 1876, gir O.J. Broch i samarbeid med flere fagfolk en samling særdeles viktige opplysninger om Norge i datid og fortid.

Kiær utarbeidet også sin Statistisk Håndbok for Kongeriket 1871. Om planen skriver Kiær i forordet: "Hensikten er i en kortfattet form å meddele de viktigste data som statistikken afgiver til belysning af vort folks tilstand. - - Hovedbetydningen av de statistiske oppgaver kan måske sies å ligge deri at de afgiver faste støttepunkter for oppfatninger av de forskjellige samfunnsforhold. Den der bruger tallene uden at have gjort sig bekjent med hvad der ligger bakom udsætter sig lett for at drage falske slutninger."